

בצרון

ירחון למדע, לספרות ולבעיות הזמן

נוסד על-ידי חיים טשרנוביץ (רב צעיר) ז"ל

העורכים: נחום גלאצר (עורך-תורג'ם), צבי וולפסון, שמעון חלקין

חייב ליה — חבר המערכת

מנהל המערכת: משה טשרנוביץ

חוברת ה' (278)

אייר, תשכ"ט

שנה ל' (כרך ס')

ה ת ו כ ן

- 1 לאורי צבי גרינברג — ברכה! . . . . . המערכת
- 3 מתוך "שיר הפנים הקדוש" . . . . . אורי צבי גרינברג
- 3 תפילה או קמיע של מין מתקופת הקראים . . . . . שניאור זלמן צייטלין
- 6 דרכי היהדות . . . . . א. גולומב
- 11 קידושין, נישואין אזרחיים ונישואי תערובת . . . . . מאיר מינקוביץ
- 15 יומן גיטו ורשה . . . . . ח. א. קפלן
- 18 לעיצוב הספר העברי . . . . . אברהם ברודס
- 20 זמנו ומשנתו של מ. בובר . . . . . דוד רודבסקי
- 26 מחודש לחודש . . . . . יצחק עברי

הערכות ודברי בקורת:

- 30 (א) על איציק מאנגר ז"ל . . . . . משה פרא
- (ב) "העתונות העברית בארץ-ישראל" לגליה ירדני ז"ל . . . . .
- 31 א. ר. מלאכי
- 34 (ג) רבנו יוסף קארו והשפעתו לדורות . . . . . פלטיאל בירנבוים
- 39 (ד) לדמותו של יוסף בורנשטיין . . . . . זאב סאלים
- 40 (ה) מפתח לאוצרות סוקולוב . . . . . א. ר. מ.
- 41 (ו) סיפוריה של קבוצת כנרת . . . . . משה גולדשטיין

מכתבים אל המערכת:

- 43 על "מקרא וגמרא" (א) א. חניניץ; (ב) צבי מתיסון . . . . .
- 44 ידיעות . . . . .

"בצרון"

1141 ברודוויי

ניו-יורק

BITZARON

THE HEBREW MONTHLY OF AMERICA

Founded by CHAIM TCHERNOWITZ (RAV TZAIR)

Editors: NAHUM GLATZER (Contributing Editor)

HARRY WOLFSON, SIMON HALKIN (S. Israel)

HAYIM LEAF, Associate Editor

Executive Editor: MAURICE E. CHERNOWITZ

Thirtieth Year of Publication

Vol. LX

IYAR, 5729 (April, 1969)

No. 5(278)

CONTENTS:

Greetings to Uri Zvi Greenberg	<i>The Editors</i>	1
Jewish Destiny (Poem)	<i>Uri Zvi Greenberg</i>	2
Tefilah Or Amulet of a Heretic of the Karaitic Period	<i>Solomon Zeitlin</i>	3
Judaism As a Way of Life	<i>A. Golomb</i>	6
Religious and Civil Marriages and Intermarriage Diary of the Warsaw Ghetto (Unpublished Chapters)	<i>Meyer Minkowitz</i> <i>H. A. Kaplan</i>	11 15
The Hebrew Book — An Essay	<i>Abraham Broides</i>	18
Martin Buber, His Teachings and His Times	<i>David Rudavsky</i>	20
The Month In Review	<i>Itzhak Ivry</i>	26
EVALUATIONS AND BOOK REVIEWS:		
(a) Itzik Manger — In Memoriam	<i>Moshe Perla</i>	30
(b) The Hebrew Press In Israel by Galia Yardeni	<i>A. R. Malachi</i>	31
(c) Joseph Caro and His Influence	<i>P. Birnbaum</i>	34
(d) Joseph Borenstein	<i>Zeev Sales</i>	39
(e) Sokolow Bibliography and Index	<i>A. R. M.</i>	40
(f) The Story of Kinneret	<i>Moshe Goldstein</i>	41
Letters to the Editor:		
“Bible and Talmud”	<i>A. Jinich; Z. Martison</i>	43
News and Events		44

BITZARON
1141 Broadway
NEW YORK
MU 6-7680

Copyright 1969, by Bitzaron, Inc.

בַּצְרוּן

נוסד עלידי חיים משרנוביץ (רב צעיר) ז"ל

חוברת ה' (278)

אייר, תשכ"ט

שנה ל' (כרך ס')

לאורי צבי גרינברג — ברכה!

(לקראת ביקורו בארצות-הברית)

יצירתו של אורי צבי גרינברג נולדה במזל תנודות וזעזועים עמוקים בחיי ישראל ובעמים. ראשית דרכו של המשורר חלה כשעדיין שירתו בהיכל ספרותנו העברית כהני השירה הגדולים: ח. נ. ביאליק, שאול טשרניחובסקי, זלמן שניאור ואחרים, שהגיהו באורם המזהיר את מחשבי חיינו והכשירו את הדור למאבק התחייה. הם, הם — משוררי תקופת התחייה, — שנתנו את העולם בלבות קוראיהם ורקמו דמות עולמנו העברי החזוי, שקדם ועתיד נשקו בו אהדדי.

א. צ. ג. לא היה בין כוכבי-הלכת בשירתנו אז. יצריו הפיזיים התלקחו, יקדו והתגעשו מיד אחרי מלחמת העולם הראשונה, אך בימים ההם עדיין גישש את דרכו לקראת יעודו כמשורר גורל ישראל. אף בימי התעיה והתהיה, הניבה שירתו פירות פיזיים בשלים וודאיים, ששיקפו את הילכי הרוח של הדור. הוא סלל את הדרך בפני אמצעי-ביטוי מקוריים וטבע את חותם אישיותו היוצרת על נסיונות פיזיים חדשים. תקופה זו הנחילה לספרותנו את קבצי שירה, שטעמם לא נמר ורעננותם אתם: „אימה גדולה וירח“, „הגברות העולה“, „אנקריאון על קוטב העצבון“ ו„כלב בית“.

אולם בעודו מחשב את דרכיו, דרכי השירה החדשות ועושה חשבון עולמו היהודי-האנושי, השיגתהו יד הגורל הישראלי זאסרה את שירתו, על כל כובד מטענה הרגשי וגאון-כושר ביטוייה למרכבת הזמן, תעתועיו ותהפוכותיו. אז שר את שירי הקיטרוג והאמונה, שהם פרי פילוגים וקרעים במחנה ישראל בשנות השלושים ואותות מבשרים רעה בתבל שחזרה אל פראיות קדמונית. בחיצי תוכחתו השנונים ורעמי חזונו האדירים נשא המשורר את דברו להמוני אחים ואחיות שהיו נתונים במצור ובמצוק בגלזיות מזרח אירופה. א. צ. ג. קראם להתייצב על דרך הגאולה ולהצטרף לשורות הלוחמים להצלת נפש ולקיום אדנות.

מתוך „שיר הפנים הקרוש“

מאת אורי צבי גרינברג

אמן, כי שִׁלְנוּ היא מִצֵּת הַנְּצַח בִּיקוּם.
וְכֹאֲשֶׁר לִינֵנו גוֹיִם לְתֵהוּמָם, זָלְזָה עוֹד.
וְנִבְיָא יִשְׂרָאֵל גַּם יִשָּׂא צְלִיָּהֶם הַסְּפָדָם — —
לֹא נִרְדַּ תֵּהוּמָה כְּאֲשׁוֹר וּבְקָלָה. קִינָן וְכְרוּמֵי... אָמֵן!

אֲנַחְנוּ פּוֹרְצִים עַל פְּרָעוֹת וּבְמֹת גוֹיִים שְׂאֵינָם
יִזְדָּעִים: מִי תַחְמִינֵנו טְבוּעִים בְּקֶלֶת הַתְּהוּמוֹת
עִם חֲרָבָם, עִם גְּזָרָם, עִם פְּסָלָם. עִם צִיָּם.
וְהַשְׂמֵשׁ בַּיּוֹם וְהַיָּרֵחַ וְכֻכְבֵּימַיִם בְּצִלְהֶם
רוֹאִים אֶת לְקַתְּנוּ בְּקֶף מִימֹת אֲבָרָהֶם — —

וְאֵלֵינוּ עֲמִים הַרְדִּים עוֹד הַיּוֹם... אָמֵן וְאָמֵן:
בְּאֲשֶׁר הֵם שׁוֹרְטִים, שֵׁם יְמוּגוֹ, יֵהוּ לֹא-הֵם-אֲשֶׁר-הֵם.
בְּשֵׁם אַחֵר יִכְבוּ וְלִשׁוֹן חֲלוּף — לְשׁוֹנֵם הַשְּׂלֵטָה
בְּמַפְתַּח פְּעֻמוֹנִים וְחֲפִים וְשִׁקְשׁוֹק כְּלֵי מַתְכַּת וְנִרְבָּב.

בְּפִרְגוֹל וְאֲפִטָּט וּבְפִתְשֶׁן הַכְּתָב הַלְּוִצוֹ;
וְאֲנַחְנוּ נִרְאִים בְּגִי חֲלוּף וּמְשׁוֹלְלֵי אֲדָנוֹת,
בְּעוֹד שְׂעָרֵי הַשָּׁמַיִם פְּתוּחִים וְגוֹף הָאֵב אֲבָרָהֶם
צוֹצֵד לֹוֹהֵט כִּי־צֵא מִכְּשָׁן עַל הַפֶּתַח וְקָרַב
אֵל עוֹגֵב-אֲדִירִים אֲלֵהֵי עוֹמֵד-רָם וּמְנַגֵּן
נְגוּנִים מְסִינֵי,
נְגוּנִים קְרוֹד,
וְנִגּוֹן לְעִתִּיד —
בְּמַפְלְשֵׁי דְמִדוּמִים שֶׁל עֲרֻבֵית הַגּוֹיִים וְשִׁחְרִית יִשְׂרָאֵל.
וְאֵת זֶה הֵם יִזְדָּעִים, אֵת זֶה הֵם יִזְדָּעִים —
וְאִיךָ לֹא יִשְׁטַמּוּנוּ בְּקֶלֶת-וַעֲף-דְּמָם הַרְדִּים?
וְעַל זֶה הֵנּוּ מְשַׁפְּחוּיִם לְאֵלֵהֶם וּמוֹדִים — —

על סף תקופת הגלות המרה ביותר בתולדות עמנו הוטל על א. צ. ג. לשאת
משא-יחזון הכפול. ב"רחובות הנהר" נשא המשורר את קינתו הגדולה על עם
אברהם, שהוצא להורג על-ידי "הגרמון"; ובאותה תקופה אכזרית היה לפה לחזון
התקומה הפלאית, הסעיר והחריד את הלבבות בגלי שירה שוצפים וקוצפים
ועוררים להתאזר עוז לקראת הגאולה השלימה.
ובכוחו זה ילך ויחריד גם את לבות אחינו באמריקה. כי שירת גרינברג
היא יעוד ושליחות עלינוה ולדברו כאן נצפה.

ה מ ע ר כ ת

תפילה או קמיע של מין

מתקופת הקראים

סקירה ראשונה

מאת ד"ר שניאור זלמן צייטלין

מאמרי "קמיע ולא תפילין" ב"בצרון", ניסן, תשכ"ט, התבסס על שני המאמרים מאת פרופ' יגאל ידין שנתפרסמו ב"מעריב"*. במאמרו "תפילין מקומראן" (17 ביאנאר, ש. ז.) כתב: "לפני כשנה זכיתי לרכוש מסוחר עתיקות בירושלים, תפילין של ראש, שלדברי הסוחר נתגלו ע"י בידואים באחת ממערות קומראן. לרכישה זו נודעת חשיבות רבה, שכן התפילין נראו שלימות ובמצב השתמרות מצויין, כך יכולתי בפעם הראשונה להסתכל — ואח"כ אף ללמוד — על תפילין מימי בית שני".

לפי זה הוא סובר שתפילין אלה הן מתקופת בית שני וראה את רכישתן מידי הסוחרים כקנין גדול. הוא הדגיש ביחוד שהתפילין מימי הבית השני הכילו את עשרת הדברות, ואלה דבריו:

"ענין מיוחד יש בתוספת שביריעת 3: דברים ה, א-כא, היינו עשרת הדברות... בכך יש בידינו הוכחה נוספת על קדמותן של התפילין, שכן ניתן להסיק מכמה רמזים בכתבי חז"ל, שעשרת הדברות אכן נכללו בתקופה מסוימת בתפילין ובוטלו לאחר מכן".

על יסוד מאמרים אלה הנחתי שאלה לא היו תפילין אלא קמיע ואמרת: "אין בידי לקבוע בוודאות את זמנן של היריעות המכילות את שבע פרשיות התורה. על מנת לעשות זאת, יאה עלי לבדוק את היריעות או צלומים שלהן. אני מקוה שפרופ' ידין יפרסמן בקרוב, עם זאת, אני מעז להניח שכפי הנראה קמיע זה היה בשימוש של יהודים נוצרים".

קבלתי זה עתה את הקובץ ארץ ישראל, ספר ו. פ. אולברייט, ירושלים, תשכ"ט, שבו הופיע מאמרו שציפינו לו: "תפילין של ראש מקומראן".

על יסוד הנוסח שפירסם פרופ' ידין מתברר שהתפילין, כביכול, אינן מימי בית שני ואף לא של יהודים נוצרים. ממאמריו ב"מעריב" שערתי שהיו שבע יריעות שונות בתפילין, אולם מאמרו האחרון מגלה שהתפילה של ראש הכילה ארבע יריעות עם תוספות.

לפי התלמוד מכילות התפילין ארבע פרשיות לפי סדר כתיבתן בתורה⁽¹⁾: ת"ר, כיצד סדרן? קדש לי והיה כי יביאך מימין, שמע והיה אם שמוע משמאל... והקורא קורא כסדרן (כסדר התורה)⁽²⁾. וזה לפי מנהגם של יהודי ארץ-

(* 1/17 ; 21, 2, 1969.

(1) מנחות לד.

(2) ר' רש"י, שם, כסדר שהן כתובין בתורה".

ישראל, והן ידועות כתפילין של רש"י³). יהודי בבל השתמשו בסדר אחר בתפילין. «רב האי גאון היה מניח סימן הויית להדדי, פירש והיה כי יביאך והיה אם שמוע». הן גודעו כתפילין של רבינו תם. התפילין שנרכשו על-ידי פרופ' ידין אינן לא לפי מנהג יהודי ארץ-ישראל ואף לא של בבל.

היריעה הראשונה מתחילה בשמות יב, מג וממשיכה בפרקים יג, א—י, ואחרי כן מתחילה בדברים י, יב—ט⁴). לפי זה הפרשה קדש לי נתונה בין שני פרקים בתורה — שמות ודברים.

היריעה השנייה מתחילה בדברים ה, יט וממשיכה בפרק ו, א, ח⁵). ביריעה זו נכללת הפרשה שמע. יש לציין שיריעה זו מתחילה בפסוק שבא לאחר עשרת הדברות.

היריעה השלישית מתחילה בדברים ה, א וממשיכה עד ית, הכוללת את עשרת הדברות. אחרי כן יבואו הפסוקים בשמות יג, יא—טז⁶). יריעה זו נגמרת בפרשה והיה כי יביאך.

את היריעה הרביעית לא הביא פרופ' ידין. וכך הוא אומר: «הכתב בדרך-כלל רהוט או רהוט-למחצה, קשה עד מאד לקבל תמונה ברורה של צורות האותיות, וזאת גם משום שלא עלה בידי לפענחו עד תומו. כפי שכבר צוין אין כל ספק שיריעה 4 אינה שייכות לתפילין המקוריות... היריעה נכתבה משני צדדיה, בדומה לתפילין הנ"ל מקומראן, וזאת — כאמור — בניגוד להלכה שהתגבשה בקרב חז"ל. על סמך יריעות 1—3 ניתן לשער, כי בתקופה קדומה יותר היה נוהג זה רווח גם בקומראן, וכי רק במאה הא' לסה"נ — נתגבש הנוהג לכתוב את התפילין בצד אחד בלבד של היריעה».

אין שום ספק, ששלוש יריעות אלה, שפרופ' ידין מניח שהן תפילין, אינן מימי בית שני. הסופר השתמש באותיות הסופיות מנצפ"ך בהעקת פרשיות התורה. אותיות סופיות אלה נכתבו בתורה לאחר חורבן הבית השני. לכתחילה היו האותיות האלה מסוג אחד, כאשר התחילו בעלי המסורת לתקן את קריאת התורה הכניסו את האותיות האמצעיות והסופיות⁷).

במגילות ישעיהו ופסוק חבקוק כמעט כל המלים בהם נכתבו מלא. פרשיות התורה ביריעות האלה הן לפי הנוסח המסורתי. המלה לעלם (דברים ה, כו) כתובה בלי וא"ו בהתאם למסורת. במובאה משמות יג, ט כתב הסופר על ידך.

3) ר' א. פריימן, תשובת הרמב"ם: ... «והראיה הברורה בדבר זה נאמר בפרק הקומץ. קורא על סדר התורה קדש לי, והיה כי יביאך, שמע, והיה אם שמוע, ונוסח זה לא היה בספרים שלנו בארץ מערב (ספרד) אבל הגת מצאתי כל הנוסחאות הישנות וכך כתוב בהן... ומעשה רב שבני ארץ ישראל כולן זהירין במצוה זו כסדר התורה». השווה תוספות מנחות לד, ד"ה והקורא. ר' צייטלין, 1956, *The Dead Sea Scrolls, and Modern Scholarship*, pp. 35 ff.

4) ויאמר ד' אל משה — וידבר... קדש לי — ועתה ישראל.

5) את הדברים — זאת המצוה — שמע ישראל.

6) ויקרא משה — אנכי — והיה כי יבוא.

7) ר' צייטלין *The Jewish Quarterly Review*, July, 1950, בנימין מזר, «הפירות ארכיאולוגיות בירושלים העתיקה». ספר ארץ ישראל, ירושלים, תשכ"ט: «ראוי להוכיח במיוחד שבר של כלי אבן, אל-נכון רגל הכלי, שחקקה בו באותיות עבריות הכתובת העברית קרבנ' (ע' 168), ון אמצעית בסוף המלה.

בשעה שבפסוק טז כתוב על ידכה, שוב לפי הנוסח המסורתי. בתרגום אונקלוס כתוב על ידך בשני המקומות.

בתורה כתוב לא תוציא מן הבית מן הבשר, בעוד שבתפילין כתב הסופר לא תוציאו מן הביתה הבשר (חוצה). הביתה פירושה לתוך הבית⁸. לפעמים הוא מחלק את השם אלקים בשתי שורות, בסוף שורה אחת הוא כתוב אל ובסוף השורה השניה — היכס. ויש שהסופר מחלק אפילו את השם של ד' אותיות. בסוף שורה אחת כתב יהו ובסוף השורה הבאה — ה, דבר שהוא לחלוטין נגד הלכה. קביעתן של שלוש [ארבע] יריעות אלה בתפילין, פוסלת אותן לפי חכמי ארץ ישראל ובבל גם יחד: „אמר רב חננאל אמר רב, החליף פרשיות פסולות. אמר אביי, לא אמרן אלא גוייתא לברייתא וברייתא לגוייתא“⁹.

בסיכומו של דבר, תפילין, כביכול, של קומראן אלה אינן מימי הבית השני, או של יהודים נוצרים, כי אם מימי הבינים, שנכתבו על-ידי מין מתקופת הקראים. אין להם שום חשיבות לתולדות התפילין. שום יהודי מאיזו תקופה שהיא לא השתמש בסוג זה של תפילין. פרופ' ידין כותב:

„... בלימוד התפילין הללו יש אף חשיבות רבה, כפי שניסיתי להסביר, להבנת התפתחות ההלכה המקובלת שבודאי גובשה והתפתחה במשך זמן רב, הרי אין ספק, כפי שאפשר ללמוד אפילו ממקורות חז"ל שבידינו שהיתה תקופה בימי הבית שבה עדיין היו עשרת הדברות חלק מנוסח פרשיות התפילין, אלא שלאחר מכן בוטלו מפני טענת המינין. והנה לפנינו תפילין מן התקופה שקדמה להתגבשותה של ההלכה הנ"ל בהלכה המקובלת. ועלינו לשמוח על תגלית זו... אבל בודאי שיש לבקש מחכמי ההלכה של ימינו, שענים לא כה צרה בקדשי היהדות שהיו מקובלים על יהודים טובים ורבים בימי הבית“.

דבריו אלה של פרופ' ידין מיוסדים על הבנה מוטעית והנחה מופרכת¹⁰. יש לקבוע, שאלה המייחסים תגליות אלה, כביכול, במערות קומראן והתפילין לתקופה עתיקה ביותר, כלומר, לימי הבית השני, הם מסלפים ומזייפים תולדות ישראל.

יריעות אלה שנרכשו על-ידי פרופ' ידין מסוחר, שטען כי ניקנו מידי בדאוי שאמר שנתגלו במערה, הן קמיע, או תפילין, שנכתבו על-ידי מין מימי הבינים.

„ס"ת ותפילין ומוזוות שכתבו מין ישרפו ותנא חדא יגנוז“ (הלכות תפילין להרא"ש).

(8) ר' צייטלין, ברבעון האנגלי, 1949 ע' 65.

(9) מנחות לדלה.

(10) בנוגע לעשרת הדברות בתפילין, ר' מאמרי „בצרון“, ע' 148.

דרכי היהדות

מאת א. גולומב

היהדות אינה דת תיאולוגית

דתות העמים — מרכזן הוא האלוהים. האמונה בעיקרים של הדת. אין דתם קשורה לעמם, תרבות באומה לחדוד ודתה לחדוד. שתי רשויות הן ואין אחת נוגעת בחברתה, ואפשר להפריד ביניהן. לא כן היא היהדות. אין היהדות עוסקת בשאלות תיאולוגיות על מהותו של האלוהים ועל תכונותיו. ההפך הוא, חז"ל הזהירו לא לעסוק בכגון אלה: «הלוואי אותי עזבו זאת תורת שמרו» מבקש אלוהי ישראל. מרכז היהדות היא היהדות, ועיקר היהדות היא זו שבעל פה, כלומר כפי שהיא מתגשמת בחייהם.

ובמושגיהם של פשוטי העם החי. היא עיקר התורה. כעם ישראל כן גם אלוהי ישראל עוסקים יחד בתלמוד התורה הזאת, ועל כן נאמר שישאל ואורייתא הם אחד. כמה רחוקים מושגים הללו ממושגיהם של העמים. ואמונת ישראל היא לאו דווקא אמונה שמאמינים באמיתת עיקרים אלה או אחרים, אלא שאמונת ישראל היא מלשון נאמנות, מסירות, דבקות ואדיקות... למה? לא לאלוהים אלא לאורייתא, לתורה, שהיא אינה אלא היהדות כפי שהתגשמה בחיים בדורות הקודמים. עם ישראל קבע שני חגים מיוחדים לתורה: חג מתן תורה וחג שימחת התורה ושניהם אינם במקרא, אלה הם יצירת חז"ל.

וגם מעמד הר סיני אינו תופעה חדפעמית, אלא לאמיתת אמונת חז"ל התורה קיימת מלפני בריאת העולם, ואין לו לכל העולם שום ערך ואינו כדאי בלי תורת ישראל, ואין מעמד הר סיני ומתן תורה נגמרים, אלא שמתן תורה הוא תהליך מתמיד ואין לו סוף ואין לו גמר. סיני הוא רק ראשית התהליך ולא כולו, השכיבה הופיעה בו פעם ולא נשארה שם, נסתלקה משם ונסתלקה קדושתו של ההר הזה עם סלעיו המתים, היא עזבה את ההר והלכה יחד עם ישראל לכל המקומות ששם «גלה העם». העם ורוח הקודש שלו, כלומר כוח היצירה המתמדת שבו אינם נפרדים לעולם! אורייתא זו היא «ברתא» (בתו) של קודשא בריך הוא — תולדה היא של קדושת ישראל. ועיקרה הוא זו שבעל פה, כלומר בחיי העם הפשוט, במנהגיו והלכותיו. כל זמן שיש לעם ישראל יהדות שבעל פה, יופיע משה ויביא אותה חרות על גבי לוחות אבן, יבואו סופרים ויכתבוה, יבוא עזרא ויקראה באוזני העם, יבוא אנשי כנסת הגדולה ויסדרוה, יבואו תנאים, אמוראים, ויהפכו בה ויבואו «אברכי משי» ויעלו בה פילא בקופא דמחטא וישתעשעו בחידודי תורה ובחידושיה... כי היא חיי האומה ואורך ימיה.

קיום האומה — במה הוא תלוי?

אשרי העם שיש לו מדינה, חוקה המסדרת אורחות חיי העם ואת הילכותיו.

על סמך חופש הויכוח.

אבל אין זה תנאי-קיום. עמנו היה בעל מדינה רק חלק קטן של זמן קיומו. לא אל גשמי, ולא ארץ גשמית ולא כל דבר גשמי. אין המקום מקדש את העם אלא להיפך. מקור הקדושה הוא בעם החי. מה שהוא מקדש זהו קודש. ואין הקדושה באה מאת האלוהים, מן השמים.

אדגים דוגמה אחת בזמננו ממש. אחרי מלחמת ששת הימים קמה מחלוקת בין גדולי התורה הדתיים בנוגע לקדושת הר הבית. ומה עשו? — פנו לספרים לחפש שם את הדין. ולא כן: כשירדה גזירת המן לא הלך מרדכי לדרוש בספרים, אלא הוא פנה לקטנים, לעם הפשוט. לא כך נהגו גדולי התורה של זמננו. הם היו צריכים לשאול את העם. העם מגדוליו ועד קטניו מקדש את כותל המערבי; קדושת הכותל היתה וחיתה בלבנות בני ישראל דורות על גבי דורות. ונמסר רגש הקדושה גם לאלה שאין להם כל חלק בספרים ובספרות ההלכה, אבל בנוגע להר הבית — אין העם מתרפק עליו. כך היא דרכה של היהדות.

לא ערכי היהדות, אלא דרכי היהדות

בתל-אביב נוכחתי פעם בסימפוזיון על ערכי היהדות בימינו (פסח, תשכ"ה). דרשו דרשנים, התוכחו חכמים, הוגים ומלומדים, מנו ופירטו כל מיני ערכים של היהדות ושקלורוטרו אילו מהם אנו מקבלים, ואילו מבטלים. שמעתי והשתוממתי: האם בבית-מסחר אנו ושוקלים בדעתנו מה אנו צריכים לקנות ומה אין אנו צריכים. מבקשי ערכים — למי הם דומים? למחפשי פנינים בים. הם מפצחים צדפים למאות, הורגים את החי בצדפים עד שהם מוצאים פנינה אחת. כך דרכם של מחפשי ערכים, שהם מסתפקים במיעוט שבמיעוט, בכזית יהדות, ואת רובה ככולה ישליכו אחרי גוים. ערך מנוסח אינו אלא מעין מיץ שסחטתו מפירות. את הפירות זורקים, אבל אין במיץ תחליף לפרי. המבקש את ערכי היהדות דומה לאדם שמנתח יונה מתה כדי ללמוד ולדעת את חלקיה ואבריה, מה עיקר ומה אינו עיקר. את היהדות החיה אין אנו רשאים לנתח ולהפריד את גופה לערכיה. היא גוף חי ובגוף חי כל האברים משמרים את חיותו. אין יהדות חיה אלא בשלימותה.

אך זו צרה, שאין לנו בדורותינו הוגי ישראל המבינים את ערכה של שלימות היהדות, כאילו אין לנו כבר יהדות אחידה, אלא פירורים פירורים, שברי יהדות, ואפילו לוחות הברית אם נשברו לרסיסים, לשברים — שוב אין אינם לוחות הברית. בפלגות עמנו גדולים חיקרי לב. מפולג ומפורד הוא עמנו למפלגות ובנות מפלגות וכל אחת רוצה לזכות בחובותיה של האחרות, וכולן מצטיינות בשינאת חינוך הידועה, שעליה אמרו חז"ל, שהיא גרמה לחורבן, והם צדקו במשפטם. שינאת חינוך זו לא רק שגרמה לחורבן הבית השני, כדברי הגמרא, אלא שגרמה להרבה צרות שבאו עלינו בכל התקופות. דור הפלגה איבד את היכולת לבנות את מגדל בבל, ואנו הננו לא דור הפלגה, אלא עם הפלגה.

מצב אומתנו בעולם היום

עומדים אנו עכשיו בעצם מעבר קשה. המעבר הוא מתקופת העיירה לתקופת הכרכים. והמעבר הזה כפול הוא, כי הוא כולל גם מעבר ממזרח אירופה לישובים חדשים, בעולם אחר לגמרי, בין עמים אחרים, בתנאי חיים אחרים. כל

מעבר הוא ענין קשה לדורות, שהרי בו שוקע ישוב היגיומוני אחד, בעל תרבות עתיקה ועשירה מצד אחד, ועולה שחרו של ישוב חדש, וכרך הנולד הוא עני בדעת, בתודעה, בהכרה עממית. אבל מעברנו הכפול קשה פי כמה וכמה. השקיעה החלה מאז האמנציפציה במערב-אירופה, שגם היא תולדה של שינויים כבירים בחיי האנושיות בכלל. שקיעה היתה, אבל זריחה לא הופיעה שם. שקיעת העיירות במזרח-אירופה לא עברה בשלום; היא נגמרה בחורבן הנורא, בטרם שהספיקה להוריש ליורשיה את ירושת תרבותה. לא שקיעה, אלא שחיטה שלא היתה כמוה בכל ההיסטוריה שלנו. זריחה של תרבות יהודית בישובים החדשים אמנם החלה, אבל אך זה החלה וכבר היא מתנוונת, כבר היא שוקעת, כי היא זריחה שאין אחריה גידול ובגרות. אין בישובים החדשים אותה ההבדלה שמבדילה את היהודים מן תרבות העמים האחרים שהיא עמדה לעמנו בכל המעברים הקודמים, ובאין הבדלה אין גם המשך.

חז"ל הגדירו בצדק תנאי קיום של שבט ישראל אלה: שמירת לשון עצמאית, שמות מקוריים ושמירת המסתורין, כלומר אורחות חיים עצמאיים. ללא אלה, אין לזריחה צמיחה אחריה, אין קיום. אלה הן סכנות הקיום מבפנים, בתוך חיינו ממש. אבל מבחוץ אורבות סכנות גדולות יותר. הציביליזציה הגדולה איחדה את העולם, ואיחדה גם את... שינאת ישראל בעולם. שינאה זו היא עכשיו כוח אוניברסלי, כוח עולמי הוא, והסמים כנגדה הם כל כך חלשים ואינם פועלים את פעולתם לעצור בעד הרע. אין יודע מתי תפרוץ שינאת עולם זו לעם עולם, בכל העולם בבת אחת.

בזמננו הספקנו ללמוד פירוש מדויק של הפסוק „אל תבטחו בגידיכם“. קראנו למאהבינו והמה רימונו. כל ידידינו „הנאמנים“ בגדו בנו בשעה שאין להם טובת הנאה להם. ואין עמנו יכול לסמוך עליהם.

זקנה קפצה על עמנו

בדרך כלל יש מידה נכונה בין גיל הזיקנה ובין גיל הנוער באומה ומספר הצעירים בעם הוא תמיד גדול ממספר הזקנים. לא כן אצלנו. עמנו עכשיו הוא עם של זקנים ברובו. הנוער הולך ועוזב את עמנו. אחת „המעלות הטובות“ של אמריקה היא בזה שכדי לעזוב את ישראל אין כל צורך בהמרת הדת, אפשר לו ליהודי לדלג על פרוצדורה בלתי-נעימה זו. באין הווי יהודי, באין אורחות חיים יהודיים, בשעה שכל אחד דואג לעתידו הפרטי שלו, וזה תלוי בתרבות הארץ, קשה להתקשר קשר אמיץ לעם ישראל. הנוער הולך ומתרחק מעמו, הולך וחי את חיי העם השליט. עמנו מאבד את הנוער והוא אבידה שאינה חוזרת. אם זוהי טמיעה בגוים או לא — אין הבדל בדבר, אבל עויבת העם יש בכל אופן. ועוד רעה חולה, שבלב הנוער מקננת טינה, מין התנגדות לכל דבר שיש בו שמץ של יהדות, מין סלידה, שינאה ומורת-רוח לכל ענין שריח יהודי נודף ממנו. כל המסתכל במתרחש בחיי ישראל, יכול לראות את התרחקות הנוער היהודי מעמו. התרחקות זו מביאה הרבה תופעות קשות. העיקר שזה מטיל בספק את עתידו של עמנו בכלל. התרחקות זו ישנה גם במדינה שלנו, אפילו שם. יש במדינה שאומרים על עצמם שהם אינם יהודים אלא שכנענים הם, אבל בעולם

הם רוצים בכל נפשם ומאודם להתבולל בתוך העם השליט, ואפילו כשהעם השליט אינו רוצה לקבלם, להכניסם "תחת כנפי שכינתו", אבל את עצמם, עם היהודי הם עוזבים, מואסים בו. זהו המון בלי עם, ערב־רב. סכנות מרובות אורבות כאן, המאיימות על קיום האומה בעתיד הקרוב אפילו. בכל אופן זה ברור: אין לקוות שדורות ערב־רב זה יוכל לעמוד נגד כל רוח של שינאת ישראל שתקום לקיים שינאה זו הלכה למעשה. במצבים כאלה יש לערב־רב כזה השונא את עמו והוא שנוא לאחרים, רק דרך אחת — לאבד את עצמם לדעת... ידוע הדבר. גם את הפרק הזה יכולנו ללמוד בהיסטוריה הקרובה שלנו... והנשארים מערב־רב זה עוד יבואו אחרי כן וילמדו סניגוריה על שונאי ישראל וקטיגוריה על עמם הם... גם זה כבר ראינו. הלא המדינה שלנו משעוות עכשיו לעליית נוער ואיננה. הנוער היהודי עסוק הוא בכמה ארצות, משתתף בתנועות כלליות, ויש והוא קופץ בראש התנועות, הוא רוצה לקנות את עולמו בזה. אבל את צרכי עמו אין הוא רואה ולעתים יותר מדי קרובות הוא חוזר על האשמות של שונאי ישראל.

מדינת ישראל

עדים אנחנו לשקיעת היהדות בגלויות וזריחתה במדינה. היה לנו או נוער שרצה "לבנות ולהיבנות". נוער חדש שהוא קשור לעמו, אבל לאוו דווקא במובן הדתי. אלה הדתיים האדוקים אין ביהדותם אלא דת כתובה וחתומה, רק תורה שבכתב, ואין להם כל קשר וכל אמונה (כלומר נאמנות) לכל יהדות זורמת, ההולכת ומתחדשת ומוסיפה, פושטת צורה ולובשת צורה, כלומר ליהדות היוצרת בתקופתנו וליצירותיה. הנוער הזה שיצר ובנה את התנועות החדשות, היה קשור לעמו, ליהדותו היוצרת בלי הפסק. הנוער הזה פתח בבנין המדינה. יש להודות: גם הנוער הזה לא עלה לבנות מרוב טובה, אלא מן המיצר עלה; הצרות המתמידות והמתגברות אילצוהו לחפש מוצא לעצמו. ומכיוון ששאלת הפרט נבעה מתוך יחס לכלל היהודי, בא הנוער לחפש פתרון לכל הכלל. מתוך דאגת הפרט הגיע הנוער לדאגת הכלל. מתוך התיאשות מתנועת החופש בכל העולם, עזב הנוער הזה את "העולם" ועלה לארצו לבנותה ולהיבנות בה.

אבל גם אז היתה עליית הבנין, העלייה כדי לבנות תרבות עצמאית, רק חלקית. ראשית כל לא נגעה העלייה הזאת בכל הנוער היהודי שגדל מחוץ ל"תחום המושב". זכות אזרח לא היתה לו לנוער הזה, אבל הוא חי בתוך תרבות רוסית והסתגל לה ורק לעתים רחוקות מאד עזב את רוסיה "מולדתו". רוב הנוער פנה גם אז לאמריקה, חלק די ניכר התנצר, המיר את דתו. ורק חלק לא גדול פנה לארץ־ישראל כדי להגיע לעצמאות שלו, ל"אוטואמנציפציה", כדי לבנות באין מפריע תרבות עצמאית.

עלייה זו צמחה וגדלה בכל פעם על ידי לחץ מבחוץ, כל עלייה המונית לחץ מוגבר קדם לה בארץ יציאתה. מתוך לחץ מבחוץ בנה הישוב בארץ ערים לבדו, ולא התאמץ להיאחו בערים העתיקות דווקא ביחד עם הערבים. תל־אביב היתה לעיר עצמאית דווקא אחרי הפוגרומים בראשית שנות העשרים. בין כך ובין כך קמה המדינה העצמאית שלנו. וכל העם פניו למדינה והוא שם בה את מבטחו. שאם היהדות הולכת וגוועת בכל הארצות, הרי יהדות המדינה תחיה,

ועם ישראל חי! חי וקיים! יש כבר היגיון חדש ליהדות. חזרה האמונה בנצח ישראל לא ישקר! מדינת ישראל תעמוד לו לעם הנצח... אבל לאמיתו של דבר יש כאן טעות מחלטת: לא שקיום היהדות בעולם תלוי בקיום המדינה, אלא להיפך — קיום המדינה תלוי בקיום היהדות בעולם כולו. העם היהודי בתפוצות הוא הלא ידידה הנאמן היחידי של מדינת היהודים. ומתי עומדת לו לעם ישראל נאמנותו למדינה? זוהי באה אך ורק כשהוא נאמן ליהדותו. ובכך חוזרת השאלה למקומה: כיצד לקיים את היהדות בעולם, בכל פיזורנו בין הגויים? אין המדינה ברייה בפני עצמה, ברייה שאינה תלויה בכל האומה, אלא להיפך הוא — עתידה של המדינה ביהדות הגלויות הוא תלוי.

אין אני יודע אם צדק בעל הכחרי שאמר שעם היהודים הוא הלב באומות, אבל ברי לי שהמדינה היא הלב של כל עם ישראל בכל מקום שהם, ובריאות הלב תלויה היא בבריאות כל אברי הגוף.

כיצד היו חז"ל עמלים להבטיח את קיום האומה עכשיו בזמננו אילו חי בתקופתנו? ברי לי שלא היו מזדהים עם החרדים של זמננו. אלה היו בוודאי בעיני חז"ל ככיתות הללו שרצו לשמור אך ורק את תורות ישראל שבכתב ולעזוב את כל התרבות שיצרה האומה ועדיין היא תורה שבעל פה, בלתי מנוסחת נוסחאות קבועים ובלתי מוגדרת הגדרות מדויקות. כל אשר כתוב וחתום אינו אלא כעין תכשיטים יקרים הנשמרים בארונות ואינם משפיעים על מהלך החיים באומה. ואין עם מתקיים בחיים על ידי אוצרות רבים של ספרות ושל מוזיאונים עשירים. חכמינו היו מלמדים, שקיום האומה אינו בא אלא על-ידי תרבות יוצרת ומתחדשת, יצירה מתמדת. ובכך אין כל ספק שהיו חז"ל בימינו מלמדים שאין קיומה של אומתנו מותנה רק בשמירתן של תורות עבר בלבד וזיקה לספרים קדושים ועתיקים.

חז"ל היו ודאי מזהירים שלא כהרי היהדות כהרי כל הדתות האחרות בעולם, ואין לקיים את היהדות ב"מסגרת של דת", כפי דרישותיהם של חוקרים והוגים אחדים. כל דת יסודה בתיאולוגיה, ואין היהדות עוסקת בתיאולוגיה, אלא מכוונת את לבה לאומה, לניקדש באומה. כל יהדות היא דתנו, אמונתנו היא אמונת ישראל. כל קדושה בישראל נובעת לא מאת האל בשמים אלא מאת עם ישראל, הוא המקדש גם את אלוהיו, את קדוש ישראל. כל היהדות מרוכזת היא לא בנקודת האלוהים, אלא באומה הישראלית, בתורת ישראל, ועיקר כל התורה היא זו אשר עדיין היא נשמרת בחיי העם בעל פה, כלומר כל התרבות העממית שאינה עדיין בכתובים, ושהיא תמיד עשירה ומגוונת יותר מן התורה שבכתב. שמירת התרבות שבעל פה חיונית היא, חיי העם תלויים בה. הדת על מצוותיה וחוקיה אין היא אלא חלק מן התרבות "השאובה" מעמקי התרבות שבעל פה. הדת היא כל יהדותנו — זוהי גירסת הצדוקים שבכל דור וגם בדורנו; כל היהדות היא דתנו — ניסוח זה הוא לפי דעתי ברוח חז"ל בימיהם וגם בימינו אנו.

דת היא סכום של מצוות ותרבות היא סכום של הלכות, ואלו הן עיקר

בחי האומה בתפוצות וגם במדינת ישראל.

קידושין, נישואין אזרחיים

ונישואי תערובת*

מאת ד"ר מאיר מינקוביץ

הדעה הנשמעת תכופות שהנישואין לפי דיני ישראל, הווקקים קידושין וחופה, נרשאים עליהם אופי דתי מובהק, ומטעם זה אין מן הראוי לכפותם על אותם הזוגות המתחתנים שאין לבם נתון לאמונה הדתית — אין לה על מה לסמוך. מתוך דעה מוטעת זו הגיעו רבים לידי דרישה לבטל את ה"מונופולין" של הרבנות בשדה הנישואין ולהנהיג במקום הנישואין המסורתיים — נישואין אזרחיים, המיוסדים בעיקרם על הסכמת החיתון של בני הזוג ואינם זוקקים דרך קנין פורמלי מיוחד והשייכותם של שני בני הזוג לעם ישראל ודתו. הגישה האמורה, לא זו בלבד שאינה הולמת את היסוד הלאומי בכינון המשפחה היהודית, אלא אף מתעלמת ממהותם המשפטית של הנישואין הישראליים, שלאמיתו של דבר אינם מיוחדים בכך שהם ניוונים מיסודות דתיים. היסוד הדתי הקיים בהם — מצוות פריה ורביה — משותף לכל סוגי הנישואין בעולם (כולל נישואין אזרחיים) שתכליתם קיום המין האנושי, ולא רק בני ישראל, אלא כל בני נח מחוייבים לקיים מצווה זו (יבמות ס"ב ע"א). יתר על כן בנישואין שלפי דינינו, שאינם נגמרים אלא בקנין אישות מיוחד שקדם להם, קיימת הפרדה בין היסודות הדתיים והאזרחיים, לפי השלבים הנפרדים שבהם, היינו הקידושין והחופה. הקידושין, שתפקידם ליצור את קשר האישות הפורמלי, בקנין האשה ע"י בעלה ולהעמיד את החיובים האזרחיים (כספיים, חברתיים ומוסריים) שבין בני הזוג, מהווים שלב ראשון בנישואין, שבו אין למצוא עדיין כל יסוד דתי ממשי מלבד היסוד האזרחי האמור. היסוד הדתי בא לידי גילוי רק בשלב הסופי, עם גמר הנישואין ("חופה" בלשון התלמוד) שבקירבה הטבעית שבין בני הזוג, וכאמור לעיל, לפי מהותו (פריה ורביה) אין הוא מיוחד לנישואי ישראל.

ההנחה האמורה, בדבר שלילת יסוד דתי מיוחד מהקידושין וביסוסם על היסוד האזרחי, מובן שאין בה לכשעצמה כדי להעלות את ערכם כמוסד חיוני ביהדות; אך העובדה שמוסד זה נתקדש (כעדות שמו בשורש "קדש") במסורת של אלפי שנים, מביאה לכלל דעה שתפקידו העיקרי בקנין האשה אינו מצטמצם בשטח המשפטי — אזרחי בלבד, אלא הקידושין נועדו מלכתחילה למלא מטרה לאומית חשובה בבנין המשפחה הישראלית. נראה שההגדרה המתאימה לקידושין, המתקבלת מתוך ניתוח מהותם המשפטית ותפקידם בהתהוות סדרי המשפחה בישראל, היא שנגדירים בתור מוסד אזרחי — לאומי, כי בעצם הקידושין כגורם

* המאמר מהווה חלק מהרצאה שהוגשה בשעתה לקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות בירושלים, ושתמציתה הופיעה בחוברת פרסומי המדור למשפט עברי של הקונגרס, שהוציאה האוניברסיטה העברית בירושלים.

משפחתי ארוגים במסכת קיום האומה. הבה ונעקוב, איפוא, אחר התפתחותו של מוסד זה, כדי לעמוד על השפעתו לגבי מעמד המשפחה ויחסיה.

הכלל של "יחוס אבות" המקובל בסדרי משפטנו, היינו, שאבי המשפחה הוא הקובע את יחוס בני משפחתו ומעמדם, שמוצאו, כידוע, מארגון בתי האבות של שבטי ישראל הקדומים, היה ענין מקובל ונהוג אצל כל עמי הקדם. סדר זה נבע באפן טבעי משלטון האב הבלתי מוגבל שהיה יסוד מוסד בחיי המשפחה הקדומים¹, ולפיו היו כל בני המשפחה ברשותו הגמורה של האב ובקנינו המלא כ"נכסי דנידי" ששלט בהם לחיים ולמות (Ius vitae necisque)². בסדר ההתייחסות על אבי המשפחה טמון הגרעין שהעלה את פרי הביכורים בתולדות התהוות העמים, בשמשו יסוד לאחדות לאומית של השבטים הקדמונים, שכולם ראו את עצמם כבנים לאב קדמון אחד. בישראל, שהלאומיות והדת נשתלבו אשה אל אחותה, קיבל שלטון האב משמעות מיוחדת, שלפיו התייחסו שבטי יעקב על האבות, שאתם כרת ה' את בריתו, וירשו מאביהם הקדמון את שמם "ישראל"³. עם מתן תורה, כשבני ישראל היו לעם שחיי מסודרים על ידי משטר חוקי קבוע, הוגבל ממילא שלטון האב הטבעי, שהיה פעם נוהג, במסגרת זכויות המשפחתיות המפורטות בחוקי התורה, שביניהן נשאר בידו זכויות מצומצמות על בנו ושלטון רחב יותר על בתו כשהיא ברשותו. עם ביטול שלטונו המוחלט, היה יחוס האב מעתה משולל כל יסוד ממשי, ולכן כדי למנוע את סכנת ההתפוררות הלאומית, כתוצאת הניתוק שהיה צפוי לשלשלת היוחסין של השבטים שנמשכה מישראל אביהם — הופיע מוסד הקידושין המבסס מבחינה משפטית את יחוס "משפחת

(1) לדעת החוקרים קדם למשטר הפטריארכלי — משטר מטריארכלי, שהיה נוהג בכל העולם העתיק. על שלטון האב הקדום עי' : McLennan, Studies in Ancient History p. 207; Robertson Smith, Kinship and Marriage p. 169. כן עיין במאמרו של אפסטיצ'ר "רשמי המטריארכט בישראל" (H.U.C.A. Vol. L.).

(2) במשפט הרומי הקדום היה לאבי המשפחה (Paterfamilias) שלטון מוחלט במידה שווה על בני המשפחה ועל הנכסים, שהיה ידוע בביטוי "Manus" (יד). גם לאחר שחלו שינויים במצב המשפטי של בני המשפחה — עדיין נשאר ל"פטרפמיליס" שלטון רחב ביותר, שהוגדר כ"Patris Potestas".

זכר לשלטון האב המוחלט במשפחה, יש למצוא בסיפור התורה על נסיונו של אברהם בעקדת יצחק, המעיד על זכותו החוקית של האב להמית את בנו, שהרי לולא כן היה כביכול הצינוי של ה' כנגד הצדק המשפטי המקובל. (עיין במבואו של ש. ה. ברגמן לספרו של א. צייטלין "מדינה וחוק").

(3) שלשלת היוחסין עולה באופן זה מאב לאב עד ליעקב אבינו. הן ליעקב היו בניו מארבע נשותיו, ולו היו בניו מתייחסים על משפחת האם, לא היו נקראים "בני ישראל", ובמרוצת הדורות ודאי היו צאצאיהם זרים זה לזה (עי' בראשית רבה, ס"ו, ה' — "יעקב ע"י שנטל ארבע נשים לאה רחל זלפה ובלהה הוא אומר בני אביד"). יתר על כן לפי דעת ר' נחמיה במדרש (בר"פ"י, י"ט) היו גשות השבטים כנעניות, בכ"ז יחוס האב גרם שבניהם יקראו "בני ישראל" לא בני כנען... על הפסוק בתורה (במדבר א', י"ח) "ויתילו על משפחתם לבית אבותם" אומר המדרש: "בשעה שקיבלו ישראל את התורה, נתקנאו אמות העולם בהם... סתם הקב"ה פיהן, אמר להן הביאו לי ספר יוחסין שלכם כשם שבני מביאים" (ילקוט, במדבר, תרפ"ד). כמו כן על הפסוק (במדבר ב', ב') "איש על דגלו באותות לבית אבותם יחנו בני ישראל", נאמר במדבר רבה, ב': "קדושים וגדולים היו ישראל בדגליהם וכל העכו"ם מסתכלין בהם... אף בלעם הביט בהם... התחיל אומר מי יכול ליגע בבני אדם אלו מכירין את אבותיהם ואת משפחותיהם".

האב" כגורם באחדות הלאומית, שעל ידי הקידושין האשה נקנית לבעלה⁴, והיא וילדיה הנולדים לה שייכים לו ומתיחסים על משפחתו⁵.

מסקנתנו איפוא לפי האמור היא, שאין מקום להבחין בישראל בין נישואין דתיים ואזרחיים, היות והקידושין העטורים במסורת הדת, הם למעשה לא פחות "אזרחיים" מאשר הנישואין האזרחיים החילוניים⁶. אמנם שלא כנישואין אזרחיים הכוללים נישואי תערובת, אין "קידושי תערובת" מוכרים בסדר הקידושין הישראלי מאחר שאין הם תופסים בנכרים, אך הן לפי המבואר גם זה אינו נובע מטעמי דת, אלא מחמת היתרון הלאומי שבקידושין. אדרבה, הפרדוקס שבדבר הוא שהיסוד הדתי של הנישואין היה יכול להתקיים גם בנישואי תערובת, מאחר שמצות פריה ורביה מוטלת על כל האנושות, ואילו העיכוב להכיר בתקפם של נישואין כאלה לפי דינינו בא דווקא מטעם פגם אזרחי, שאין כושר קנין הקידושין נתון לצד הנכרי שבנישואי התערובת. סיבת אי-הכושר מובנת לאור מטרותם הלאומיות של הקידושין, שהיא היחוס על משפחת האב הישראלי; ולא רק כשהאיש נכרי והאשה יהודיה, שאז ברור כי מתן תוקף לקנינו היה מסכל את מטרת הקידושין כליל, אולם גם אם האיש יהודי והאשה נכריה — אין קידושין תופסין בה, כי לפי מטרת הקידושין המכוונת לקנות את האשה כדי להעבירה למשפחת האיש המקדש וליחס אותה ואת בניה על משפחת הבעל — האב, לא יתכנו כל תוצאות משפטיות ל"קנין" בנכרית, שאינה יכולה להתייחס על משפחה ישראלית בלא גיור⁷.

מכאן פתרון לבעיית מעמדם של הנולדים מנישואי תערובת, שלפי הלכת התלמוד נגרר תמיד אחרי אמם (ולד נכרית כמותה — קידושין פרק ג' משנה י"ב; ולד בת ישראל כשר — יבמות מ"ה ע"ב, קידושין ס"ח ע"ב), בשעה שלכאורה היו הבנים צריכים לקבל מעמד האב, על פי הכלל של יחוס האב ומשפחתו המוזכר לעיל. לפי נוסח המשנה (קידושין ג', י"ב) תלוי מעמד הבנים בכושר המשפטי של אמם לקבלת קידושין — "כל מקום שיש קידושין ואין עבירה הולד הולך אחר זכר... וכל מי שאין לה לא עליו ולא על אחרים קידושין הולד כמותה, ואיזה זה, זה ולד שפחה ונכרית" — רק אם הקידושין תופסין באשה הולד מנישואין כאלה הולך אחר האב, ואילו אם אין היא מוכשרת מבחינה

4) "האשה נקנית בשלש דרכים" — עי' קידושין דף ב'.

5) הרמב"ם בהלכות אישות פ"א, ה"א, רומז על הקשר שבין הקידושין ומתן תורה.

6) בניגוד לנישואין הנהוגים בכנסיות הדתיות השונות, שמסורת של טקס דתי מסוים הכרחית בהם, הרי הקידושין הם "אזרחיים" לא רק מבחינת תכנם המשפטי, אלא שגם הטקס הדתי שלהם בנוכחות הרב אינו הצד הקובע בתקפם; מה שהכרחי בקידושין הוא רק דרך הקניין הפורמלי בפני עדים כשרים, בצורת טבעת הקידושין שנותן החתן לכלה ואומר לה "הרי את מקודשת לי". לעומת זאת, בדיני הנישואין של הכנסייה הקתולית (Concilium Tridentini, 1563), אין כל תוקף לנישואין שנערכו מחוץ לכנסייה שלא ע"י הכומר.

7) בכתובות נ"ח ע"ב נאמר בברייתא: "האומר לאשה הרי את מקודשת לי לאחר שאתגיר או לאחר שתתגירי... רבי מאיר אומר מקודשת". הגמרא מבארת דעתו לפי העיקרון, שיש קנין בדבר שלא בא לעולם. אולי מתאימה הלכה זו למטרת הקידושין" כפי שביארנוה — מכיון שלאחר ההתגירות תיווצר משפחה ישראלית, ניתן תוקף למעשה הקנין הנוכחי.

משפטית לקבלת קידושין, הולד אחריה; ואמנם נראה שעיקרון זה מתקשר עם מסקנותינו בענין מהות הקידושין ומטרתם⁸.

לפי הסדר המשפטי החדש של הנישואין, שהתהווה עקב התפתחות הקידושין, חל שינוי ביחסי המשפחה הישראלית, ששוב אין אלה נקבעים מאליהם על ידי הקרבה הטבעית שבין האיש והאשה ולידת הבנים גרידא. הבת, שהיא מנעוריה ברשות אביה אינה יוצאת משלטונו של האב, אלא על ידי מעשה קנין מיוחד שמעביר אותה לרשות האיש המיועד לה. הקרוא מעתה "בעלה". קנין זה הוא הקידושין («אביה מקבל קידושה דכתיב את בתי נתתי לאיש הזה» — קידושין דף ג' ע"ב), שמהותו המשפטית היא העברת האשה מרשות שלטונו של האב לרשות שלטונו של הבעל, והעברה זו באה לידי השלמה על ידי הנישואין הממשיים. משעברה האשה לרשות בעלה נוצר תא משפחתי חדש, שבו הבעל הוא הקובע מעתה את מעמד בני המשפחה כולה. הכלל המקובל "משפחת אב קרויה משפחה, משפחת אם אינה קרויה משפחה", כניסוחו בתלמוד (ב"ב ק"ט, ע"ב), מכוון איפוא בתכנו החדש ליחסי אב ואם המושתתים על קנין הקידושין והנישואין שלאחריהם. בלא קנין הקידושין, יחסים אלה שהם בין האיש והאשה אינם מקנים לאיש זכויות משפחתיות מיוחדות; האשה נשארת ברשות אביה כשהיתה, והילדים הנולדים מייחסים כאלה, במקום לקבל מעמד אביהם הטבעי, עומדים ביחוס אמם לפי מעמד אביה היא. לכן, איפוא, מעמד הבנים הנולדים מנישואי תערובת — שהם לעולם נישואין שלא קדם להם קנין קידושין כדת משה וישראל, מחמת אי-כשרו של הצד הנכרי לקנין זה — הולך אחרי אמם, ומשפחתה היא הקובעת את יחוסם⁹.

היוצא לנו מדברינו, שהקידושין כירושה עתיקה ערכם מעשי כיום — להוות למשפחות היהודיות קשר בלתי-נתק, המאחדן אחדות לאומית כחוליות בשלשלת הדורות של אבות המשפחה שנמשכת עד אבותינו הקדמונים. הקידושין, לפי מסקנתנו, הם הסמל הלאומי שמעמידנו כעם אחד המתייחס לאבי אבות המשפחה הישראלית, יעקב אבינו. רק הודות למוסד מקודש זה, זכאים אנו להיקרא בשם "ישראל" המקורי, ולא כיורשי ירושה רחוני-דתית בלבד, אלא כבנים ממש לאבינו הקדמון, ראש שבטי ישראל.

8 אין לחשוב (כדעת כמה מן החוקרים) את ההלכה האמורה, בדבר גיתם של בני הנכרית מאב יהודי, כמחודשת ע"י עזרא ונחמיה, שדרשו מן העם להוציא את הנשים הנכריות והנוגדים מהן («ועתה נכרת ברית לאלקיננו להוציא כל נשים והנוגד מהם» — עזרא י', ג'; וכל הנבדל מעמי הארצות... נשיהם, בניהם ובנותיהם» — נחמיה י', כ"ט). לו היו הם יוצרי ההלכה הזו לא היה התלמוד עובר על כך בשתיקה; אין אנו מוצאים אותה שהיא מיוחסת לעזרא, כדרך שיוחסו לו עשר התקנות (ב"ב פ"ב ע"א), ולא לנחמיה, כדוגמת הנאמר לגבי טילטול כלים בשבת — «בימי נחמיה בן חכליה נשנית משנה זו» (שבת קכ"ג ע"ב). אדרבה, בתלמוד (קידושין ס"ח ע"ב) נחלקו דעות התנאים בדרשת הפסוקים בתורה שעליהם יש לסמוך הלכה זו, מבלי לקשרה עם פעולות עזרא ונחמיה לפי הפסוקים האמורים בענין הנולדים מהנכריות. מצד שני, נכון לקבוע שאם כי עזרא ונחמיה לא הידשו את ההלכה ש"ולד נכרית כמותה", הרי הם פעלו בדרישתם להוציא את הנולדים מהנכריות לפי עיקרון אותה הלכה, שכבר הייתה מקובלת בזמנם (עי' בירושלמי יבמות פ"ב, ה"ו וקידושין פ"ג, ה"ד).

9 לא כן היה המצב לפני הופעת מוסד הקידושין, שאז מעמד הבנים הלך תמיד אחרי אביהם ולא אחרי אמם הנכרית — עי' הערה 3 לעיל.

יומן גיטו ורשה

מאת ח. א. קפלן

ליל טבח

18.4.42

אור ליום ש"ק א' שבט תש"ב היה ליל זועות וחרדה בגיטו האומלל. הנאצי ערך טבח ביהודיו הרבה דמי נקיים נשפך. החושך כסה את תועבות המרצחים ומלבד שוטר של המשטרה היהודית איש לא היה נוכח בשעת ההריגה, אבל הד היריות הגיע לאזני כל יושבי הגיטו בדממת הלילה. הרוב לא ידע על שום מה ולמה יורים; ורק כשהאיר הבוקר ומצאנו את החללים בשערי הבתים ראינו ששברנו גדול כים.

עוד יום או יומיים לפני בוא ליל הטבח היה מורגש באויר הגיטו שאיזה אסון ממשמש ובא. דרשנו סמוכין ממאורעות לובלין. במה ורשה עדיפה מלובלין? הסיסמה של "להשחית, להרוג ולאבד" אחת היא בכל מקום. לובלין הקטנה חרבה במשך ימים אחדים; ורשה הגדולה ממנה תחרב במשך שבועות אחדים. ליתר חיזוק התחילו רווחות שמועות, כי אותו בטליון המרצח שפעל בלובלין בא לבצע את מעשה ההרג גם בורשה.

...בורשה נהרג באלה הימים על הספר שבין הגיטו לרובע הארי איזה "יונאק", טיפוס של גברתן ובריון, שעל הגזל ועל כוח הזרוע פרנסתו. יש מהם אוקראינים ויש מהם גרמנים. הפעם נהרג "יונאק" גרמני, שהומת על ידי בן-בליעל ואלם כמוהו בשל סיכסוכי הברחה. רוצחו היה ידוע לשלטון. אבל אין עיכוב מהמציא תואנה שיד ישראל באמצע.

לבנו ניבא איפוא כי רעה נגד פנינו. לב אדם יגיד לו, ולב עם — על אחת כמה וכמה.

ערב ליל הטבח הזמנו שמונה עשרה שוטרים יהודים המטיבים לדבר גרמנית ללוות את המרצחים בדרכם. כמה איזו תנועה חשאית בגיטו ובלחישה סיפרו זה לזה שונות. השוטרים היהודים הרגיעו את הקהל הנרגז. — שערת משערות ראשם לא תיפול ארצה!

בחצות התחילה ההריגה. חבורה קטנה של ארבעה מרצחים שרשימה בידה התחילה חזרת על פתחי ה"גדונים" למוות, ושוטר יהודי הורה לפניהם את הדרך. בידיהם אקדוחים ואל מותניהם קשורה מכונת-ירית. צילצלו בפעמון השערי. שוער שמיהר לפתוח את השער והמרצחים לא חיכו עד בוש היתה לו נפשו לפליטה. ואם מאיזו סיבה שהיא התמהמה קצת השוער ולא הזדרז לפתוח את השער במשך "הרף עין" היה הוא דראשון שנפל חלל. באופן כזה נפלו במשך ליל הטבח שישה שוערים, אף כי שמותיהם לא נזכרו ברשימה שהוכנה מבעוד יום. וראה זה פלא.

ראה "בצרון", ניסן, תשכ"ט. החומר החדש מן היומן הומצא לנו עליידי ד"ר אבהם י.

כ"ז.

שלא כמנהגם תמיד התנהגו הפעם בנימוס הדרוש, אמרו: שלום! בבואם הזמינו את הנדון למיתה שילך עמיהם. בצאתם אל החצר היו מוציאים רפלקטור רב-האורה להאיר את החשיכה. בלי שהיות יתרות העמידו את המועמד למיתה על יד הכותל ועשו קץ לחיו על ידי שתיים שלוש יריות. את הפגר השאירו בשער ותיכף עזבו את המקום להזדרז להריגת חדשה.

כמה חבורות מרצחים כאלו נפוצו בחוצות הגיטו לשפוף דמי נקיים, קשה לקבוע; אבל הסך הכל של הרציחות ידוע לנו: חמישים ושנים הרוגים ושנים עשר פצועים! באור הבקר נמצאו פגריהם סרוחים בשטח השער. שום דין ומשפט לא היו. באופן רשמי לא נאשמו בשום חטא ועון — בחושך נערכה הרשימה ובחושך הוצאו אל הפועל הפסק-דין. אין נפש חיה יהודית יודעת על שום מה ולמה הומתו. כך דרכו של הנאצי הטמא: את הבולשביים הוא נלחם ואת תורתם הוא מקבל. הוא מוכשר לקבל טומאה ואת הרעה הוא מקבל בין מאוהבו ובין מאויבו... בכל תורת הנאציסם אין מקוריות. אף שום חידוש אין בה. הכל לקוח משונאי ישראל אשר מימות עולם. וצורת הגשמתה בחיים לקוחה מהמרצחים האדומים. אך המרצחים האדומים היו עושים במחשך מעשיהם ותועבותיהם. אף הם הוציאו פסקי דינים אל הפועל בצנעה ואיש לא ידע קבורתם של הנרצחים.

ליל פחדים היה לי הלילה; כל ימי חיי לא אשכחנו.

הנה [רחוב] גובוליפו 36. שם הוצא להורג יהודי, גולדברג שמו. בן-אדם בלתי ידוע. בימ השואה היה ספר. עם פרוץ המלחמה נכנס לשרת בבית-ההסגר. שמה עבדה גם אשתו. כשהוצא להורג הרימה אשתו יללה נוראה ולא עזבתו. כדי להשקיטה המיתו המרצחים גם אותה. שניהם נפלו חללים בשער. בחייהם ובמותם לא נפרדו וכן קרה למשפחת דוד בליימאן ברחוב מנשה. באו לקחת את הבעל; אשתו ביאוושה הגדול רצה אחריו. בכדי להסיר ממשול בדרכם המיתו המרצחים גם אותה. כאור הבוקר פגרי שניהם נמצאו בשער. ברחוב לשנה מס' 52 הומת לינדר; באותו הרחוב מס' 27 הומתו אב ובנו... וכן עד סוף כל הקרבנות. ליל פחדים זה לא נשכה כל ימות חיינו.

הדבר נודע בגיטו — ועל כל פנים עצב ויגון, הכל שרוי בעצבות ובאבלות... נדמו החיים. שבת המסחר ואפטיה שפוכה על כל החיים. כל אחד ראה את עצמו כנדון למות; אלא שאינו יודע מתי יבוא התלין. מצב פסיכי משונה! ידעו את העונש ולא ידעו את החטא. במה עליך איפוא להיזהר? אין זאת אלא שזוהי התחלת התגשמות המפעל הרצחני של כליה פיזית ליהודי אירופה ש"המנהיג" הכריז עליו באזני כל עמי התבל. — מתי איפוא יבוא תורי — הרהר כל אחד בלבו הזב דם. הניתם לגווע?! הרושם המדכא עורר את הנשיא א. טשרניקוב לבוא לפני צאן מרעיתו בדברי נחמה: הרגעו! תנו מנוחה לנפשכם! אלה שנענשו — חטאו. התעסקו במלאכות אסורות. אבל אין זה נוגע להכלל כולו. ישוב כל אחד למלאכתו ולמסחרו. הקומיסר של הגיטו אאורסבאלד שלח להגיד בעל פה ליושבי הגיטו:

— אמרו לאוכלוסיה היהודית שתירגע! אין איש מתנקש לחייה! עליה רק

לזכור דבר אחד: אל תתערב בדברים שאינם שלה...

איזה דברים? ומה היא צורת ההתערבות? את זה סתם ולא פרש.

ולפיכך לא פעלו הדברים את הפעולה הדרושה.
 על מה הוצאו להורג?

20.4.42

כשהאיר הבוקר אחרי ליל הטבח והמשטרה היהודית אספה למעלה מחמישים חללי יריה, שהיו פזורים בחוצות הגיטו, נודעוה ורשה כולה. אף האריים שיש להם דריסת רגל בגיטו חרדו, אלא — לעצמם. בשעת חום אין הנאצי מבחין בין יהודי לאריי. כל הגיטו היה שרוי באבלות ובתוגה אין קץ. פתאם נפקחו עינינו והיינו בעיני עצמנו כנדונים למוות, שאפילו אם יתמהמה התלין מוכרח לבוא ולבצע את מעשהו הנורא. וצריך להודות: לא עצם העובדה של הריגת חמישים איש החריד אותנו אלא צורתה, שלא היתה כמוה מיום שקם שלטון האדם באדם לרע לו. השעה — שעת מלחמה; והאדם במה נחשב הוא? כהנה וכהנה נופלים בכל שעה על החזית ואין מצר עליהם. נודעונו ביחד: ראשית — מהצורה הברברית של הריגה זו שעלתה בכיעורה וברבריותה אף על זו של הכולשביט; המומחים נורו ככלבים על יד שער ביתם ופיגרום הושלך כדומן בטיט חוצות. אף בעתים היותר פראיות היתה לנו יראת הכבוד בפני המוות. אף לפושע היו בוררים מיתה יפה כדי שלא לחלל את קדושת החיים; אף בן-בליעל שמת בחטאו נחשב לזכאי אחרי שהוצא הפסק-דין אל הפועל והובל לקבורה בכבוד הראוי כאיש שהמוות מרק את עוונותיו וזיקק את חלאת חייו. כאן סאב ותעב הנאצי את כל היקר הקדוש לכל כשר ודם.

ושנית היה יסוד לחשוב שליל טבח זה אינו אלא התחלה למה שיבוא. אחרי נאומו של "המנהיג" ואחרי חורבן לובלין עלתה השערה כזאת על הדעת. ולכן חשב כל אחד את עצמו למועמד למיתה "יפה" זו באחד הלילות הבאים. כל דפיקה בדלת בשעות העוצר הרקיד את הלב. פחד אילם מילא את כל הוויתך. בשכבך ל"מנוחת" לילה. היתה כולך מלא רוגו ומרירות מאי-היותך בטוח אם תזכה לקום באותה מיטה כאור הבוקר. להתוודות או לא? הלצוות לביתי אם לא? הרהורים כאין אלה הרעילו את חיך וחירפו את ידיך. ניטל החשק לעבודה ולעסקנות. וראה זה פלא: מאהבת החיים, קצו בחיים!!

ואף על פי כן — אחרי הרשמים המחרידים הראשונים ואחרי הרהורים היאושיים והפתאומיים נצחו שוב החיים. אלה שהומתו — הומתו; כך עלתה להם בגורלם. את המתים לא תחיה והחיים דורשים את שלהם... ולכן — שוב להפקעת השער! שוב לסחר-מכר! שוב לתחבולות ולהערמות בכדי להגיע לימים יותר טובים.

כשנרגעו קצת הרוחות התחילו מעיינים וחושבים: על פי איזה מפתח נערכה הרשימה? המומתים היו שייכים לסוגי בני אדם שונים; מהם סוחרים עשירים, מהם שהצליחו לעשות עושר דוקא בגיטו (ניומן האופה ועוד שני חבריו אופים ששחקה להם השעה) מהם בעלי מלאכה, מהם פקידים לשעבר במשרדים שונים; מהם עשירים; מהם עניים; ומהם קבצנים גמורים. על פי איזה עקרונות נערכה הרשימה? על פי איזה הוראות התנהלו בבוחרם בפלוגי ולא באלמוני בה בשעה (סוף בענו' 39)

לעיצוב פני הספר העברי

מאת אברהם ברזיל

חלוצי עבודת הדפוס בערי איטליה והולנד. וגם כשנסדו דפוסים בצרפת, גרמניה, פולין ורוסיה, עדיין המשיכו בהדפסת התלמוד, ספרי הוראה ומינהגים, תומשים, סידורים, מחזורים, לוחות והגדות לפסח.

יצוין בזה: על אף האזהרה המפורשת „לא תעשה לך כל פסל וכל תמונה” נהגו אבותינו בעיטור ספריהם וגילו חוש אסתטי מובהק. את זאת נוכל לראות ולהוכיח מ־ ציורי הדגלים, דגלי המדפיסים ומן הציורים בשערי הספרים — ציורים מעניינים, שמסג־ ליהם קשורים בקורות הקדומים של האומה, בדיוקן האבות, אברהם, יצחק ויעקוב, משה ואהרן. כאן מעופפים מלאכים ומזדקרים אריות. כאן אילנות וצפרים. בקצה: ה־ השראה האמנותית יקנה — מגופי החי והצומח שבמקרא.

אין בכונתי לעמוד בפרטות על מהלך חיי הספרות העברית ובסקירה תפוחה אציין, כי רק בסוף המאה הקודמת ב־1891, לפני 78 שנים, נעשה ניסיון ראשון ע״י בן־אביגדור בהוצאת „ספרי אגורה”, סיפורים בעברית לעם ולנוער, שווים לכל נפש בתוכן ובי־ מחיר. כן קמה בוורשה, כעבור שנים אחדות — 1893 — הוצאת „אחיאסף” — הוצאת הספרים העברית הראשונה בעולם, שהכריזה בפרוספקט שלה על „מטרתה לתת לקוראים מזון רוחני בריא בצורה נאה המושכת את הלב, שתהיה תורה מפוארת בכלי מפואר”. ב־1896 נוסדה הוצאת „תושיה” שפתחה פתח לצעירי הסופרים דאז, כגון יעקב שטייני־ ברג, יעקב כהן, ד. שמעוני, ג. שופמן וכדו. ב־1901, קמה הוצאת „מוריה” באודסה, ובראשה עמדו ח. ג. ביאליק וי. ח. רבי־ יצקי, שהקפידו על חיצוניות הספר, על טיב הנייר והדפוס. בית־ההוצאה הגיע ל־ הישגים חשובים וגם נשא רווחים.

בשנת 1911 קמו הוצאות ספרים „צנטרל” („מרכז”) ושרברק. הוצאת „אמנות” נוסדה בשנת 1917 ע״י שושנה פרסיץ במגמה לתת בידי בני־הנעורים ספרי מקרא ממיטב ספרות העולם בתרגום עברי משובח. ה־

בראשית היה ספר התנ״ך. זה היה הספר, אשר ליווה את עמנו לדורותיו, ועם הטעמת משמעותו הקדושה הראו חכמינו והוכיחו גם גישה אסתטית לגבי ספר זה; שיהיה כתוב „בדיו נאה ובקולמוס נאה”, באופן שכל אות ואות תביע ותדגים את השלימות והדיוק שלה. אף קבעו מסכת כללים ל־ כתיבת ספר התורה. תחילה נהגו לסרגל ולשרטט בקנה קווים ישרים והקפידו שלא לעקם את השורות. היו שסילסלו סילסול יתר באותיות ואפילו הפרינו לכתוב את האזכרות — דהיינו, כינויי שמות האלקים שבתורה — בדיו של זהב. כתיבת התורה היתה מלווה תכונה רבה, בהכשרת הלב, ובטבילת־טהרה מוקדמת במיקוה. אלה ש־ כתבו את ספרי התורה נקראו סופרים, משום שהיו סופרים ומוגנים בחרדה ובידאה כל אות ורג. את ספר התורה כרכו בשיראין. עטפוהו במעיל קטיפה והתקינו בשבילו ארון מיוחד. כך, אפוא, טיפחנו יחס של יראת־ כבוד אל ספר התורה ואל תעודת ספריו. עמנו המטולטל נאחו בספר תורתו ולא היתה לנו ספרות כמקובל אצל אומות העולם. עסקנו בחיבורי פירושים ודרושים על התורה ומסביבה. גם עם המהפיכה הגדולה באמצעת הדפוס ע״י יוהן גוטנברג, היינו בפיגור רב במובן היצירה הספרותית — לא שירה, לא רומנים ולא מחזות. אבל הדפסנו מיד ספרי קודש ופירושיהם.

אמצעת הדפוס היתה מאורע מדהים, ה־ עובדה, שאפשר לעשות העתקים רבים, עוררה תמיהה ופליאה. ואחד המדפיסים ה־ ראשונים, משה כנות, ביטא את התפעלותו מן הגילוי „הכותב בכמה קולמוסים בלא מעשה נסים”. לאמור: מכונת הדפוס מופ־ עלת באופן מוחשי בלא אחיזת עינים ורמיה. ברור, כי צריך היה עוד להתגבר על קשיים ותקלות בהדפסה וכל ספר וספר היה אז מאורע חשוב. לפיכך נהגו להקדיש בסוף הספר חרוזי שבח ותהילה למדפיס ולמגיה, שזכו להשלים מלאכתם כהלכה.

יהודים, ובעיקר גולי ספר, נמנו עם

נחרבו לחלוטין ונשארו בגדר זכרונות. כל הדפוסים בקהילות ישראל, דפוסים קטנים ודפוסים גדולים לתפארה — נמחו ואינם. הביבליוגראף, אהרן פריימן, פירסם בשנת 1946 רשימה מפורטת של ספרים ועתונים, שנדפסו באותיות עבריות, ב־939 ערים. אכן גיאוגרפיה מסועפת לדפוס, למדפיס ולמחברי ספרים עברים, אשר נדדו בערים שונות ועל פני ארצות רבות. במוזיאון לאמנות הדפוס בצפת נוכל לראות עקבות לעשרים דורות של מדפיסים יהודים לאורך תקופה בת חמש מאות שנה.

הנה עתה לאחר השואה באירופה, וגזירת האלם על השפה העברית וספרותה בברית המועצות, והדילדול המתמיד והמצער של המרכז הספרותי העברי באמריקה, שיתוק הפעולה המולדת של בתי התוצאה "עוגן" ו"אהל" — הרי מדינת ישראל היא הלב הטבעי, שדה הגטיעה, היניקה והצמיחה לספרות העברית ולספר העברי לכל שלוש חותיו וסוגיו: אנו עדים להסתעפות של ספרות ילדים ונוער, ספרות יפה למדוריה: שירה, סיפור ומחזה, ביקורת והגות. ספרות מקצועית במדעי החברה והכלכלה, מתימטיקה ומדעי הטבע, פילוסופיה ופסיכולוגיה, מופיעים לכסיקונים ואנציקלופדיות למדעי היהדות, ביוגרפיה והיסטוריה, מדעי הטבע גיקה, ספרי משפטנות ורפואה, ספרים ב־אמנות וכו'. המדינה הריבונית על אוכל־סיתה המגוונת תובעת ומחייבת חומר לימוד וחומר קריאה בהיקף נרחב וגדול. כך נתהווה, איפוא, שוק קבוע לספר העברי, ו"שבוע הספר העברי", שבו זוכים המו"לים לפדיון רציני עשוי להעיד, כי בכל שדרות הצבור יש כיום דורשים לספר והוא נעשה מוצר חיוני ומכובד.

אף־על־פי־כן גם הספר, ואני מטעים ו־מדגיש הספר הטוב, נזקק לשושבין, למי שיפלט דרך לפניו. כבר אמרו חכמינו: "אפילו ספר תורה שבהיכל חלוי במזל", ובימינו משוני האופנות, ברעש התחרות הבדורית, יש לארגן את מזלו הטוב של הספר.

שתי מטרות לספר והמדובר בעיקר בספרי קריאה לעם, לתת סיפוק לתביעת הלב, ו־סיפוק לתביעת העין, אשר לתביעת הלב

הידור של ספרי התוצאה, הוציורים שנתלו לנגוף הספרים — היה בכך חזיון נדיר ונתקבל יפה.

בתחילת שנות העשרים נוסדה הוצאת "עיינות" בברלין וכן הוצאת "אשכול". ובי מיוחד ראוי לציין, — כשהמדובר הוא על עיצוב פני הספר — את הוצאת "רמון". שהיה בה מן החידוש האסתטי. ראשית פעולתה נתבטאה במאסף מצוייר לאמנות ולספרות. יצאו לאור ששה מאספים כאלה, בתבנית גדולה בהדפסה הדורה מאד ובי עטיפה מבהיקה בשלל צבעים, לטכסט נתלו עשרות ציורים וקישוטים.

כתופעה חד־פעמית בתנופתה ובממדיה הלא היא, כמובן, הוצאת שטיבל, שהעשרה את ספרותנו היפה לכל מקצועותיה במקור ובתירגום. בהזדמנות זו כדאי לספר כיצד ואיך קמה הוצאה זו: אברהם יוסף שטיבל, בעודו נער קטן, קנתה לו אמו במתנה ספר עברי לקריאה, את "דניאל דירונדה" ב־תרגומו של דוד פרישמן. הספר היה יפה בחיצוניות, בעטיפה צבעונית וגם תוכנו משך ונקלט מיד בלבו, עד שקטעים שלמים מן הספור זכר בעל־פה. בהשפעת הספר היפה בצורתו ובתוכנו נדר או נדר, כשיגדל ואם יהיה עשיר יעזור להוציא ספרים עברים יפים ומעניינים. לימים, כשנתבגר ועמד ב־רשות עצמו, התחיל לגלגל בעסקים שונים ועשה הון רב, הוא נזכר בנדרו ונתעורר לקיימו: הזמין אליו את דוד פרישמן ומינה אותו לעורך הראשי של בית התוצאה. מכאן אולי נוכל ללמוד משהו על דרך השפעתו של ספר כשהצורה והתוכן משלימים זה את זה.

ואף זאת: תוך כדי עשייה בשדה הוצאת ספרים בעברית וגם באידיש ובעקבות כתבי עת שונים, ששימשו את תנועת התחיה הלאומית, התחילה להתפתח אצלנו אמנות הרישום והגראפיקה. יזכרו כאן שמותיהם של משה ליליאן, הרמן שטרוק, יוסף בודקו, זאב רבן, יעקב שטיינהארדט, ארתור שיק, שאול ראסקין ושורה שלימה של חניכי "בצלאל", ביניהם נחום גוטמן, שהירבה לעטר ספרינו בציוריו הנאים.

הוצאות ספרים עבריות במרכזי התפוצות, אשר גילו יוזמה ברובה והישגים נכבדים,

זמנו ומשנתו של מרדכי (מרטין) בובר

מאת ד"ר דוד רודבפקי

א.

בכדי לעמוד יפה על דמות היסטורית יש לראותה מתוך פרספקטיבה של זמנה וסביבתה. מרטין (מרדכי) בובר נולד בשנת 1878, ולכן היה חשוף לזרמים האינטלקטואליים ששלטו בנקודת-מפגשן של המאות התשע-עשרה והעשרים, שצויינו כתקופה של קידמה ותקווה לעתיד. ההשקפות האופטימיות ששררו בתקופה זו היו מנוגדות בתכלית לאופן ההסתכלות הפסימית שאיפין את היוונים ואת העברים הקדמונים, אשר חשבו כי התקופה האוטופית היא נחלת העבר ולא העתיד. דעה זו מצאה את ביטוייה בסיפור גן העדן בתורה וביצירתו של המשורר היווני הסיודוס (במאה השמינית לפני סה"ג). האחרון דימה את דרך השתלשלותה של ההיסטוריה העולמית כהתנוונות וכירידה מהתקופה הקדמונית, אליה התייחס כאל תור הזהב. הסיודוס ראה את זמנו הוא כנקלה ובעלוב שבכולם.

לתוצאות משמחות. ועם כל זאת עוד רבה המלאכה, ובעיקר יש מקום רב להעמיק אל עצמנו, לדרוש אל סמלי המורשה, יש לחשוף ולקבוע את הקו היהודי באמנות הגרפיקה שלנו. שכן אף כאן, בתחום זה, אורבת סכנה, שנסתתף בחיקוי זרים, בעוד שאנו נדרשים לרקע עצמאי, לצביון מקורי, המבטאים ייחוד גופו התרבותי של עם.

ועוד: כסעיף צדדי הראוי לתשומת לב ולהחדרתו בקרב שותרי הספר העברי, הוא פיתוח אמנות האכסליבריס — אלה הם תווי ספר מצויירים, שמשמשים בהם אספנים חובבי ספרים ובעל ספריות להדביקם כזאת לבעלותם על ספריהם.

אנו חיים בתקופת קידמה מתמדת ו־חידושים בלתי פוסקים, שהם צריכים להמריץ את כל הגורמים: המחלקה הממשלתית לעיצוב המוצר, התאגדות הוצאות ספרים בישראל, התאגדות המוסי"ם, אגודת הסופרים, אגודת פועלי הדפוס, איגודי הציירים והגרפיקאים, כולם יחד מתבקשים לעשות בהתאמה נכונה למען הרמת קרנו של מוצר הספר, אשר ערך חינוכי לו ומטרתו, ב־מבוכת חיינו, להיות משען לאורח ולעם בישראל ובתפוצות.

— זה תפקידו של הסופר. עליו להכין חומר ספרותי, שיהיה בו כדי להזין ולפרנס את לב הקורא, לטפח ערכי רגש והגות, להנחיל חוויות יפות, לחזק רוח ולנטוע אידיאלים ושאיפות נעלות. אבל מה שכרוך בתביעת העין וסיפוקה — זה שייך בעצם למו"ל, למבצע הטכני, למוציא את הספר לרשות הרבים. העין היא הסרסור, היא המפתה והמושכת. היא מעוררת את החפץ להושיט יד אל הספר, לגעת בו, לפתוח אותו לדפדף בו ולטעום טעמו. זאת היא משימה חשובה ואחרת לעצב את גוף הספר, המשכן באותיותיו ובעמודיו את נשמת הסופר, נשמת יצירתו.

הספר כאמור, כבר פקעה קדושתו ונעשה מיצרך יומיומי ככל המיצרכים, הוא ענף של תעשייה ומסחר ומחייב ככל מוצר להקדיש לו מחשבה כיצד ליצר אותו ואיך לחבבו על קהל צרכניו.

בארץ מצויים כיום קרוב לשבעים ו־חמישה מו"לים וכשמונים בתי דפוס, שבהם מועסקים כ־3000 פועלים. מלבד תל-אביב, ירושלים וחיפה, מצויים בתירדפוס בפתח תקוה, רמת-גן, בתים, מרחביה ועין חרוד. תעשיית הדפוס גדלה ומרחיבה אפשרויות הביצוע. יש בינינו מו"לים ודפוסים, שהגיעו

הגל (1770-1831), במשנתו על התפתחות הרעיונות, סלל את הדרך בפני התגליות המדעיות הגדולות של המאה התשע-עשרה. המדע בימיו עדיין לא הסביר את השונות ואת ההתפלגות בעולם החי והצומח. את התשובה לשאלה זו עדיין פרושו לפי סיפור הבריאה התנכ"י. ברם בשנת 1859 הדהים דארווין את העולם המדעי בתורתו המהפכנית על האבולוציה, אותה הסביר בספרו המפורסם "מוצא המינים". לא ארכו הימים וספר זה תפס את מקומו של התנ"ך בתחום המדע. ההיפותזה של דארווין אישרה את הדעה על התפתחות אוטומטית והכרחית בטבע.

התיאוריות הביולוגיות של דארווין השפיעו על שטחי חשיבה אחרים. תורת מלחמת הקיום הרסה את ערכי המוסר המסורתיים, והצדיקה את התחרות בחיים הכלכליים, הלאומיים והבינלאומיים, ובתחומי חיים אחרים. בשטחים אלה השפיעה תורתו של דארווין על דמויות כקארל מרקס, ביסמארק ודומיהם. הדעה כי מחשבת האדם היא תוצאה של תהליך ביולוגי ותו לא, נתנה תוקף לתפיסה המכאניסטית והחמרנית אשר המעיטה מערכו של הרוחני בחיי האדם. רעיונות אלה הניחו את היסוד לתורתו הניהיליסטית של ניטשה, אשר קבע כי "ערכי מוסר הם ערכים מתעים, בהשוואה לאלה הפיזיולוגיים". אין ערכים אתיים או חוקי מוסר מוחלטים, באשר כולם הם יחסיים בלבד, הצהיר ניטשה. דת ומוסר אינם אלא משען לחלש, לנכה ולכושל, המוצאים מחסה במוסר הנוצרי ובמידות מוסריות כוזבות, ומקווים בדרך זו להכניע את החזקים מטבעם. ניצול הוא נורמלי וטבעי; עובדה היא כי תרבויות עליונות נשענות על הניצול ועל העבדות. גם הלחימה "מולידה את הטוב", ועל כן צריך האדם להיות "חית טרף". לעומת זאת חייב הוא לשנות את ערכיו, מאחר שגם הדת וגם האלוהים מתו, והאדם ששחרר מכבלי האלוהים יורש את מקומו. האנושות עומדת על סופו של מחזור התפתחות חדש, ועליה לטפח את ה"אדם העליון". במצבו האכזיסטנציאלי חייב האדם לרכוש לו משמעות קיום חדשה, שתמציא לו אורח חיים יעיל יותר, כאדון ולא כעבד. עליו להעדיף את הכוח על פני האמת; מוכרח האדם לשחרר את עצמו מעולה של הנצרות השקועה בעוון היהדות, והעויינת למדע. דעותיו אלה של ניטשה משקפות את הרציונליות המופרות של בני דורה, ואת אמונתם המוגזמת במדע, שהביאה לידי "סיינטיזם" (Scientism) ולהסתמכות על יכולתם של המדע והטכנולוגיה לפתור את כל בעיותיה של האנושות ולהביא גאולה שלמה ומוחלטת.

על רקע אינטלקטואלי זה עוצבה דמותו הרוחנית של מ. בובר. הוריו נפרדו בהיותו בן שלוש שנים, והוא גדל בבית סבו, ר' שלמה (סליומן) בובר, סוחר עשיר בעיר לבוב (למברג), מלומד ידוע בספרות הרבנית, בקיא ביחוד במידרש, ואף חסיד נלהב. מרטין קיבל חינוך מסורתי, וסבו גם הכניסו לחוגי החסידיים. ברם, בבחרותו ניתפס בובר הצעיר לאווירה החילונית של זמנו וזנח את דרכי היהדות הדתית. באוניברסיטת וינה, שבה החל לימודיו בגיל שבע-עשרה, נטה אחר כמה מרעיונותיו של ניטשה. אולם כעבור זמן התמכר לחקר תורת המיסטיקה שהתעוררה וקמה לתחייה באותה העת כתגובה לתנועת השכלתנות

שהגיעה אז למרום הפיסגה, וכן כתוצאה מן ההתענינות הגוברת במיתולוגיה ובדתות המזרח. בובר נמשך אל תורת המיסטיקה הנוצרית, ובעיקר למשנתו של יוהאנס מייסטר אקהארט (1260-1327) הידוע כאבי המיסטיקה הגרמנית, ולדעותיו של ניקולאס איש קוזה (1406-1464), שהאמין כי האינטואיציה עשויה לתפוס את מקום התבונה כאמצעי לרכישת ידע. כן העדיף את יעקב בוהם (1575-1629), הסנדלר מאורליו, שהשפיע רבות על התנועה הפייטיסטית (אדוקה) הגרמנית, על הקוואקרים האנגליים ועל תנועות דתיות אחרות. אישים אלה משכו את ליבו של בובר עד כדי כך שהקדיש את חיבור הדוקטוראט שלו למיסטיקה הנוצרית בתקופת הריניסאנס והרפורמציה.

בובר, כרבים מבני דורו, נטש את מסורת אבותיו, אך עד מהרה מצא את עצמו עקור משורשיו, ושב ליהדות בדרך הציונות. בשנת 1899 נבחר כציר לקונגרס הציוני השלישי, אך אחר זמן לא רב עבר מהציונות הפוליטית לציונות הרוחנית של המורה אחד-העם, ששאף ליצירת מרכז רוחני ולא מדינה פוליטית בארץ ישראל, כפי שדרשו הרצל וחסידיו, כתרופה למכת האנטישמיות בגולה. בשנת 1901 נתמנה בובר לעורך של העתון הציוני הגרמני, „די וועלט“. כשלוש שנים לאחר מכן, כפי שמספר בובר במסה ביוגרפית, נתחדש ענינו בחסידות תוך עיון מקרי ב„צוואת הריב"ש". דמותו של החסיד האמיתי עמדה לנגד עיניו :

זכר הצדיק ועדתו עלו לפני ומלאוני אורה. הכרתי בו את האדם כליל-השלמות. באותה שעה התעורר בי הצו לבשרו לעולם כולו.¹

במשך חמש שנים רצופות התמכר בובר למחקר נמרץ של תורת החסידות. להסברתה ולהפצתה הקדיש בובר למעלה מחמישים שנות חייו הפוריות, שבהן אירעו המאורעות הגורליים ביותר בעולם ובחיי עם ישראל. בימיו של בובר היוותה החסידות גורם חשוב בחיי היהודים במזרח אירופה, וכמחצית מספר היהודים ביבשת השתייך לתנועה זו, אך כמעט שלא היתה ידועה במערב אירופה. מנהיגי תנועת חכמת-היהדות בגרמניה של המאה התשע-עשרה, אישים כחוקרים וכהיסטוריונים ליאופולד יום-טוב צונץ וצבי היינריך גרץ, התעלמו מן החסידות מאחר וראוה כתנועה נבערה ותפילה. גם מוריץ (משה) שטיינשניידר המזרחן והביבליוגראף היהודי הגדוע, מעמודי התווך של תנועת חכמת-היהדות, לא ראה סיכוי רב להמשך קיומה של היהדות בזרם האמנציפציה. הוא ואחרים מנושאי דיגלה של תנועה זו האמינו כי משימת-חיייהם היא לחקור את היהדות חקירה מדעית, ולקברה בדרך כבוד בספריות ובתוכניות הלימוד במכללות ובאוניברסיטאות, יחד עם תרבויות אחרות שכבר עברו ובטלו מן העולם. חוקרים אלה התעניינו לרוב לא בתקופת ההווה אלא בעברה של היהדות. התגברותה של הרוח הלאומית היהודית בשנים הראשונות של המאה הנוכחית תרמה להשקפה מחודשת על היהדות כתרבות חיה, פורחת ומתפתחת. ההיסטוריון היהודי שמעון דובנוב סימל את הגישה החדשה. המספר האמן יצחק

(1) כתבי מ. בובר (בגרמנית), כרך ג': דרכי לחסידות, עמ' 964.

לייב פרץ כתב הרבה ספורים חסידיים בצורה עממית, בעברית ובאידיש. ההיסטוריון והחוקר, שמואל אבא הורודצקי חיבר כמה ספרים על הקבלה והחסידות. אישים אלה היו כולם ממוצא מזרח-אירופאי. בובר היה הסופר המערב-אירופאי הראשון אשר עמל להסביר את החסידות למערב. הניעה אותו לכך ההכרה כי החיפש את אלהים של החסידים, בדרך ההרגשות ומתוכם, העניק ליהדות צורה מיוחדת העשויה לשמש כנוגדן וכתרופה לחילוניות ולשכלתנות המופרזות אשר פשטו גם במחשבת המערב וגם ביהדות למן תחילת המאה התשע-עשרה.

בובר ראה בחסידות את הישיגה הגדול ביותר של הגולה. תורת החסידות הדגישה את עקרון הקדושה הקיימת בכל, את חשיבותו ומעמדו של הפרט, ואת יעודו לחיות במישור הדו-שיח הנכון גם ביחסים שבין אדם לחברו וגם ביחסים שבין האדם למקום. בעדה החסידית הכיר בובר את החברה האידיאלית, באמרו: בראתי את החסידים רוקדים עם ספר התורה בידיהם חשתי טעם חברותא. באותו רגע עלתה בי ההכרה כי השיתוף בעבודת האל ובשמחת הנפש הוא היסוד לבנין החברה האנושית האמיתית². בובר קשר את רעיונותיו על החסידות עם שאיפת הציונות להקים בית לאומי לעם היהודי. הוא מצא הקבלה בין המושג המיסטי הגרמני של Blut und Boden, ובין הזיהות המילולית של 'אדמה', 'אדם', 'ו'דם'. במכתבו לגאנדי (1939) דחה בובר את טענתו של המנהיג היהודי כי תביעות היהודים לארץ ישראל הן בלתי מוצדקות מבחינה מוסרית, ואף הדגיש כי לארץ ישראל יש חשיבות דחנית מיוחדת לעם העברי, הרוצה לכוון בארץ סדר-חיים המושתת על צדק וישר.

זקוקים אנו לאדמה שלנו כדי לקיימה*. זקוקים אנו לחרות כדי לסדר את חיינו אנו; על אדמת נכר ותחת שלטון חוקת נכר אין להזיין שום גסיון. לא ייתכן שיימנעו ממנו האדמה והחרות³. בובר האמין כי בתקופתנו מתגלה הרוח היהודית ברעיון החלוציות ובשאיפה ליצור מדינה יהודית בארץ ישראל, באותה דרך שהתבטאה רוח זו בנבואה, בכת האיסיים ובנצרות הקדומה. החלוצים לא רק בנו ארץ; הם גם שאפו להקים מבנה חברתי חדש בישובים ובקיבוצים שלהם. קיבוציהם מהווים בועיר-אנפין דוגמה לחברה המושתתת על עקרונות הצדק והישר — חברה בה שוררת השכינה. אלה הם היסודות להקמת ציון האמיתית המסמלת את «הזיווג הקדוש של עם הקודש לארץ הקדושה». בובר האמין כי החסיד משתתף עם החלוץ בכינונה של מלכות שמים עלי אדמות, וזו היא שליחותו המשיחית של עם ישראל.

ב.

יצירתו של בובר מתחלקת על פני שלוש תקופות עיקריות. את תקופתו הראשונה אפשר לתאר כמיסטית, והיא נסתיימה עם הוצאתו לאור של הספר

(2) שם, עמ' 964.

* את המצות לכוון בארץ סדר חיים מוסרי.

(3) מ. בובר וי. ל. מאנגס, שני מכתבים לגאנדי, הוצאת ר. מס, 1939, עמ' 7.

„דניאל“ בשנת 1913. לאחר מכן דחה בובר את המיסטיקה, שראתה כמטרתה את אחדות האדם עם האלוהות, ובמקום תכלית זו העמיד את הויקה ההדדית ביניהם, כפי שהורתה השקפת החסידות. הבעש"ט הדגיש את „מסטיקה הריאליסטית והפעילה“ שאינה מתייחסת לעולם כאל אילוהיה, שטוב לו לאדם לפרוש ממנה. למען השיג לו את הישות ואת ההויה האמיתית, עליו לשאוף למציאות הנאמנה ולמוחשיות בקשר עם האלוהות. את הרעיון הזה הביע בספרו הקטן „אני ואתה“. המושג של אחדות האלוהים והאדם הוא כולו מופשט, „עקרות המזהירה בתוך עקרות“. להתאחדות מיסטית זו אין טעם ויעילות, לפי בובר:

... מי שחוזר מוזכך ולאח למצוקת העולם ומתבונן בשני העולמות בלב מבין, כלום לא תיראה עליו ההויה עצמה חצויה לחצאין ומפקרת בחצויה לחוסר גאולה וישועה? מה מועיל לה לגפש, שהיא עשויה לחזור ולפרוש אל האחדות, והרי העולם הזה עצמו על כורחו שאין לו חלק כלל באחדות — מה מועילה כל 'הנאה באלוהים' לחיים שנקרעו ונחצו לשניים? אם אין לו להרף עין משופע שפע שפעים זה ולהרף עין ארצני ועלוב שלי ולא כלום — מה ערכו בשבילי שעלי עוד להוסיף ולחיות עלי אדמות, ולראות את החיים על כל כובדם?!

בתקופה זו היה בובר מושפע מדעותיו של ניטשה על ניצולה השלם של אנרגית היצירה על ידי האדם. הוא האמין כי האדם החוזר מתוך החויה האכסטאטית לעולם האשליות יתעודד ויתעורר לפעולה רוחנית-חברתית וקונסטרוקטיבית. אך במשך הזמן הכיר כי המיסטיקה מכוונת לזויתור ולשלילת עצם הקיום, רעיון המנוגד לגמרי להשקפותיה של החסידות. לכן חיפש בובר ומצא השקפה הקרובה לרוחו יותר באכזיסטנציאליזם, ובכך החל השלב השני בהגותו. בובר, כאינטלקטואלים רבים בזמנו, הגיע לחשיבה האכזיסטנציאלית לאחר שתורגמו מדנית לגרמנית בשנת 1909 כתביו הדתיים-אכזיסטנציאליים של סרן קירקגארד (1813-1859). קירקגארד יצק את המונח אכזיסטנציאליזם, אך בדרך כלל נמנע בובר מלהשתמש במונח זה, אף כי היה מושפע עמוקות מהשקפה זו המבוססת על העקרון שהקיום עדיף על ההויה. את התורה הדיאלקטית של הגל החליף בדיאלקטיקה שלו — הדיאלקטיקה האכזיסטנציאלית. לפי דעתו אין התהום הפעורה בין חיי השעה והאמת הניצחית ניתנת לגישור. אי אפשר להשוות את האמת עם מציאות חיצונית תיאורטית ומופשטת, כי האדם, ביחוד בשטח הדת, מכיר רק מציאות אחת — סובייקטיבית ופנימית. מפני טעם זה, רק האמת הנרכשת לאדם על ידי עצמו ולמען עצמו יש לה תוקף של אמת. עצמיותו של האדם היא למעשה הויה חולפת המתבטאת על ידו בפעולות של בחירה תוך עימות עם מצבים שונים. אפשר להסיק כי האמת משתנית ומתפתחת לאורך מסלול החיים והקיום.

קירקגארד מניח כי האדם עובר שלוש תקופות עיקריות בחייו, ולכאורה השערתו זו באה מנסיונו הפרטי. התקופה הראשונה היא האסטטית והחושנית, שבה

(4) אני ואתה (תרגום ד"ר צבי ויסלבסקי), הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, 1959, עמ' 66.

שואף האדם לתענוגי חיים החולפים ועוברים, ובכללם נמנה גם העונג האינטימטי של טלקטואלי. כעבור זמן מכיר האדם כי בכך הוא בורח מהמציאות, והכרה זו מביאה אותו לידי שיעמום ומפח-נפש. מתוך רגש זה מגיע האדם למדרגה מעולה וחיונית יותר, שבה הוא מקבל על עצמו נוהגים ומידות מוסריים. בשלב זה עומד האדם בפני ההכרח להגיע לידי בחירה מוסרית, המסומלת בחשיבה האכזיסטנציאלית בבחירתו של אברהם אבינו בסיפור התנכ"י על עקדת יצחק, או בהתנהגותו של איוב. לפי חוקי המוסר הפשוטים עובר אברהם על לאו עיקרי ויסודי בעקדו את בנו למען שחטו, אבל האמונה האמיתית מחייבת את האדם לבטוח בד' גם בנסיון מעין זה. במצב כזה מוכרח האדם לבורר לעצמו ריאליזם ונקודת משען משלו. חופש הבחירה במקרה כזה מביא אותו לידי רגש של מתיחות, לחץ דאגה (Angst) וגם פחד. לקירקגארד המאמין יש משען מחוץ לעצמיותו — האלוהים אליו יכול האדם לפנות. בכך בא האדם לידי שלב הקיום הסופי — הדתי. האדם, בהיותו אנוש בן תמותה ולא אלוהים, אינו יודע את תכלית אמונתו, וכתוצאה הוא מעמיד את עצמו בסכנה. אך הוא מוכרח בלית ברירה לקפוץ אל התהום המבדילה אותו מן האלוהים מבלי לשים לב לעובדה שעל ידי זה הוא מסכן את נפשו. השקפה זו היא קשה, אך היא מבצרת את החיים במשמעות דתית. בדעה קיצונית זו סטה קירקגארד מדעותיהם של ההוגים האכזיסטנציאלים הבלתי דתיים, מסייעתם של סארטר והיידגר, הדוחים את האמונה במשען חיצוני.

המעבר משלב לשלב אינו נופל בתחומה של הדיאלקטיקה הרציונלית כפי שפרשה הגל. עליה זו דורשת "קפיצה בכח האמונה" (Leap of Faith) אל עבר ה'מוחלט', שהוא מקור ערכי האדם ומשמעות החיים. השכלתנות המופשטת אינה מוכשרת להשיג את המטרה הזאת, כי אין ביכולתה לחזור דרך קליפת החיים אל הגרעין שבתוכה, ועל כן גאלץ האדם לפנות אל דרך האמונה והאינטואיציה. בנצרות משיג האדם את ה'מוחלט' דרך תיווכו של ישוע, אך ליהודי יש גישה ישירה לקונו. היחסים האלה, גם לאחר שכבר כוננו, נתונים הם לשינוי מתמיד, להתחדשות ולצמיחה לפי הנסיבות והמאורעות הפוקדים את קיומו של הפרט. עיקרי החשיבה של קירקגארד מוכרים בפילוסופיה הדו־שיחית (דיאלוגית) של בובר, שהיא היסוד של כרכו הקטן *Das Ich und Du* (אני ואתה) שהופיע במקורו הגרמני בשנת 1923, באותו פרק זמן שפרויד הוציא את ספרו *Das Ich und das Es* (האני והלו). ספרו זה של בובר נעשה ליסוד מפרה ביצירתו, ומציין את תחילת השלב האחרון בעבודתו הספרותית. אולם יש הבדל מהותי בין גישתו האכזיסטנציאלית של ההוגה הדני קירקגארד, לזו של בובר. בהשקפתו של הראשון שולטת נימה ברורה של מלנכוליה ועצבנות. אותה לכאורה ירש מאביו, ואילו בובר בחר לו דרך חיובית בדעותיו, המאשרת את החיים. דרך זו רכש לו מן היהדות והחסידות. כתביו של בובר בתקופתו האחרונה, שארכה למעלה מארבעים שנה עד מותו ביוני 1965, מהווים פירוש לנושא הדו־שיח שלו.

מחודש לחודש

ועידת הגדולים — תקלה לישראל

לריה המצרית מרבה לפגוע — כאילו בכונת מכוון — בעמדות התצפית של האו"ם. יתר על כן, גנרל אוד-בול, ראש מטה הפיקוח ואיש צבא הוגן וישר, מודיע יום יום למזכיר הכללי או-טאנט, כי המצרים הם הפותחים בהרעשה הארטילרית. לכאורה העניין ברור וחלק, אך אם אתם סבורים, כי או-טאנט, אותו התם או מיתמם, יעשה משהו בנידון, או שמועצת הבטחון תתכנס ותנוף במפירי הפסקת-האש — אינכם אלא טועים! בישיבתה האחרונה של מועצת הבטחון בענין סכסוך ישראל-ערב ניתנה נזיפה לישראל תוך הימנעות של ארה"ב ואנגליה. אפילו כן לא הרחיקה משלחת ארה"ב לכת עד כדי כך שתטיל "ויטו" על נזיפה לישראל, כדרך שעושה ברית המועצות, כשה מדובר הוא בנזיפה לערבים. יארכו הדברים, אם ניכנס כאן לפרטי המדיניות האמריקנית של אי שימוש ב"ויטו". מדיניות זו היתה לה הצדקה הגיונית כלשהי בזמן שמוסדות או"ם היו "מונחים בכיסה" של ואשינגטון. עכשיו שאין הדבר כך — מה טעם מדירה עצמה אמריקה הגאה מזכותה כמעצמה גדולה — זכות ה"ויטו"? למה ייטב גורלה של ברית המועצות מבחינה זו? למה תהא ברית המועצות רשאית להשתמש בזכות ה"ויטו" גם לצורך מניעת החלטה של מה בכך במועצת הבטחון, ואילו אמריקה — ידיה תהיינה אסורות? לאלקי מזכיר-רות המדינה ונשיא המדינה פתרונים. אפילו כן, מותר לשאול: כלום היתה אמריקה נוהגת כך גם במקרה של ענין החינוך לה ביותר? ודאי שלא! אם כן, למרות הידידות לישראל אין אמריקה רואה את העניין הישראלי כחיוני לה ביותר. מהי איפוא המסקנה הנכונה שניתן להסיק מזה לגבי ועידת ארבעת הגדולים? פיליפ קלוזניק מודה ואומר: "בדרך כלל אומות מצביעות לפי מה שנראה להן כתביעת מיטב האינטרס שלהן

ועידת ארבעת הגדולים היתה לעובדה בתנאים שבהם אין תקווה שתצמח ממנה טובה לישראל. יתר על כן, קרוב לוודאי, שבתנאים אלה כרוכה תקלה גדולה לישראל, אם ה"מתוועדים, וליתר דיוק: ארצות-הברית ורוסיה הסובייטית, יגיעו בה לעמק השווה. לכאורה, מסקנה זו היא מושכל ראשון לגבי ממשלת ישראל, ודומה שאין מי שיכפור, כי ממשלת ישראל היא היחידה הרשאית להסיק מסקנות ולהחליט בהתאם למסקנות אלה. אף על פי כן נמצאו בקהילה היהודית בארצות-הברית יהודים טובים ועסקנים חשובים כמו פיליפ קלוזניק, מי שהיה שגריר ארה"ב באו"ם, ומאכס פישר, נשיא המגבית היהודית המאוחדת, שחלקו על מסקנות אלה ועל החלטה זו. אחד הנימוקים העיקריים של מאכס פישר היה, כי הועידה של ארבעת הגדולים היא כבר עובדה קיימת שאין לשנותה, ומשום כך אין טעם לערער עליה. אבל כלום פירושו של דבר שאין לערער על סמכותה ועל המסקנות שהיא עלולה להגיע אליהן? אף ההנחה, שהערעור על ועידת הארבע כמוסד עליון יש בה משום הבעת אי-אמון לנשיא ניקסון — אין לה על מה שתסמוך. גם כל מי שהתייחס באמון מלא אל הבטחות הנשיא בימי הבחירות מותר לו להגיע לכלל הדעה, כי הועידה, בקונסטיטוציה הנוכחית שלה, אי אפשר לה שתגיע אל המלצות הנוחות לישראל מאיו בחינה שהיא. משל למה הדבר דומה? הרעיון של ארגון האו"ם הוא רעיון נאצל ונשגב כשלעצמו, אבל סמי מכאן את התקווה, כי ישראל תוכל למצוא דינצדק והכרעה צודקת במועצת הבטחון בהרכבה הנוכחי, ותוך השימוש המקובל ב"ויטו" על ידי ברית המועצות.

הנה, בשבועות האחרונים אנו עדים להרעשה ארטילרית מתמדת של עמדות צה"ל לאורך תעלת סואץ וה"ירדן. ההרעשות הן כבדות והארטי-

מדיניותו הפרו-סובייטית של דה-גול רק הגבירה את המלאכותיות שבמוסד מדומה זה ששמו ועידת הארבע, כיוון ששוחרי מדיניות ריאליסטית אי אפשר להם להיאחו במוסד המלאכותי הזה רק משום שאין ברצונם לשוות לשיחות צורה של "הידברות בין שני הגדולים", אותה המצאה, ששמה "הקו האדום", ושהומצאה בימי כרושצ'וב וקנדי אינה נופלת כל עיקר, על צד האמת, ממוסד מלאכותי ששמו ועידת הארבע, ולא עוד אלא שה"קו האדום" הוכיח את יעילותו גם בימי ג'וזסון וקוסיגין, ביוני, 1967, ואף מנע מלחמה בין שני הגדולים, מה שאין כן ועידת הארבע, שבעצם קיומה הי' אומלל היא מגדילה יום-יום את סכנת המלחמה באיזור זה ששמו המזרח התיכון.

צא וראה, שמיום שנתרגשה ובאה על העולם אותה ועידת ארבע — הגבירו המצרים, הירדנים וארגוני הטרור את מאמצייהם ביתר שאת, כדי להוכיח לכל, כי אכן צדק הנשיא ניקסון באמרו, כי המזרח התיכון הוא "חבית של אבק-שריפה", וכי דרושה פעולה דחופה מצד ארבעת "הכבאים המתנדבים". יתר על כן, נאצר ראה היתר לעצמו להכריז, כי התחייבויות הפסקת האש, שקיבלו עליהם הערבים מרצונם ולפי בקשתם, אחרי תבוסת יוני, 1967, שוב אינן תופסות ואינן מחייבות אותו לאורך חופי התעלה, או בכל מקום אחר. הרעשות הארטילריה המצרית והאיום בהפצצת ערי ישראל חזרו ונישנו בצורה כמעט מונוטונית, ונחמתה היחידה של ישראל היתה, שבכוחה להשיב אש לאויב בתעלה, ושמשוסייה קרובים יותר לערי מצרים והאיום בהפצצות אינו אלא איום סרק בתנאים הקיימים.

והנה, דווקא את התנאים הקיימים רוצים ארבעת הגדולים לשנות. מס' קנתה של ישראל היא איפוא ברורה: השינויים המתוכננים לא יהיו אלא לרעתה של ישראל. מסקנת יהדות ה" תפוצות, ובפרט יהדות אמריקה, צריכה להיות כמסקנתה של ממשלת ישראל המטיבה לדעת מה דורשת טובת ה" מדינה והגנתה. צד התורפה שבעמדה הישראלית היא העובדה, שבשנת 1957 נעשה מישגה מדיני חמור וישראל נכנעה ללחצה של ואשינגטון בעניין הנסיגה מסיני ומרצועת עזה. וצדקו האומרים, כי אלמלא מישגה זה לא

(כלומר: טובת עצמן) ולא בהתאם לעקרון המוסרי העולה ביותר. אין זו גישה צינית, כי אם ריאליסטית". תיתי לו למי שהיה שגריר ארה"ב באו"ם, שלא שכח משנת ילדותו ולא התעלם מדעותיו של מאקיאולי, אבל מי שמקבל הנחה זו, מן ההכרח שיוודה גם כן בצדקת ההחלטה הישראלית, הרואה בוועידת הארבע תקלה גדולה ולא ברכה, ואינה מוכנה להשלים עמה משום זה בלבד שהיא קיימת. תאמרו: לאמריקה ולישראל יש אינטרסים משותפים. ודאי שכן, ודווקא משום כך חייבת היתה מדינת ישראל להס' תייג מראש בכל לשון של הסתייגות. כגודל הסכנה שבתקלה זו כן גודל ההסתייגות כלפיה.

מטעם זה עצמו היתה מוצדקת הופעתם של מנהיגי "ועידת הנשיאים" היהודית לפני מזכיר המדינה רוג'רס ועוזריו. לחינם חששו שמא יראה המימשל בהופעתם משום פחיתות כבוד ואי אמן לדיברתו. דווקא מתוך ההנחה, שההבטחות שניתנו קיימות ועומדות והאינטרסים המשותפים אינם מבוטלים, ניתנה הזכות (וגם החובה) ליהודי אמריקה לעמוד על המשמר ולמנוע תקלה לפני המעשה, ולא למחות לאחר המעשה, מחאה שאין עמה משום תקנת המעוות.

עצם הרעיון על ועידת הארבע מקורו אצל דה-גול, עוד לפני שנתיים כשרצה להחזיר את גלגל ההיסטוריה אחורנית, וטען, כי ארבעת הגדולים זכאים ויכולים להשכיח שלום במזרח התיכון. טענה זו נבעה משאיפתו להחזיר את עטרת צרפת במזרח ה" תיכון ליושנה ומנטייתו לשמש כ" "מתווך הוגן" בין ארה"ב לברית ה" מועצות. אולם בגידתו בידידות צרפת לישראל נטלה ממנו, בו בזמן, את התואר "הוגן" ואת הסיכוי להיות מתווך כאחד...

גדולה מזו: רעיון ועידת הארבע נתרוקן מתוכנו לאחר שינוי הערכין שחל אחרי מלחמת העולם השנייה במשקלן הסגולי של המעצמות, כל אחת לחוד ובהשוואה לחברותיהן. רק חוזה חזיונות גדלות בהקיץ כנגדל דה-גול היה מסוגל להתעלם מהתמורה העצומה שחלה בכוחן של המעצמות משנת 1945 ועד הנה. בתוקף העובדות האסטרטגיות, הכלכליות והמדיניות נעשו אנגליה וצרפת למעין "סרח ה" ודף" לשתי המעצמות האחרות, ו-

היתה מלחמת ששת הימים בגדר הכרת שאין להימנע ממנו. עכשיו שישראל רכשה לעצמה בדם בניה את "מימד העומק האסטרטגי" — שוב אין צורך ובוודאי שאין הכרח לישראל לפתוח במלחמת מגע (מ' סגולה) כדי להינצל מסכנת כלייה. על "מימד עומק אסטרטגי" זה מצווה ישראל לשמור מכל משמר, כל עוד נמשך מצב זה של לא מלחמה ולא שלום, וכל עוד אין הערבים מראים שום נטייה לשלום ולהידברות ישירה עם ישראל.

ומדוע זה יראו מנהיגי ערב נטייה לשלום, אם הם רואים, כי אפשר להתגרות באו"ם ללא עונש כלשהו, או אף נזיפה קלה. גולדה מאיר, ראש ממשלת ישראל, קבעה זה לא כבר, כי "על אף דיווחי גנרל אוד-בול, יום אחרי יום במשך שבועות, שהמצרים פותחים בהפגזות באיזור התעלה, אין ומשפחת העמים נוקפת אצבע ואין מועצת הבטחון עושה דבר להפסקת ההתגרות המצרית, אולי מחשש שיהיה הכרח לגנות את מצרים וירדן..." עמדה זו של או"ם, מזה, וועידת הארבע, מזה, שרוב מנהיגי ערב מצפים ממנה לישועה ולפינוי צה"ל מהשטחים בדרך של כפייה, הן הן הן גורמות להידרדרות במזרח התיכון, והן הן המהוות את הסכנה האמתית של "חבית אבק השריפה". שהרי מ"בחינה צבאית טהורה אין המצרים מוכנים, ולא יהיו מוכנים גם כעבור חדשים רבים, למלחמה רבת.

בעצם הימים האלה שלח צה"ל "תזכורת" לנאצר בצורת פשיטה מוצלחת אל עמק היאור, ששיתקה את אספקת החשמל לקאהיר ופגעה בצמתי החבורה וגשרים, לאות, כי למרות גיוסה של "המיליציה" ה"מצרית, ארוכה ידו של צה"ל להגיע לכל מקום בעמק הנילוס ולבצע בו מעשי חבלה הרסניים, שיפגעו בעורקי החיות הכלכליים של מצרים. הפעולה בקרב נאג' חאמדי, במרחק 100 מיל בלבד מסכר אסואן, היה בה משום רמיזה למצרים, כי גם מטרת המטרות, סכר אסואן, אינה בטוחה מפגיעה, ואם יש לישראל חישוב שלא לפגוע בסכר, כדי שלא להעלות חמתה של מוסקבה, הרי מבחינת אפשרויות הביצוע אין כל מניעה לכך. כששה חדשים עברו מיום הפשיטה הראשונה של צה"ל על מטרת נאג' חאמדי (באוקטובר דאשתקד) ועד הפשיטה השנייה, ובכך,

כאן גם הסיבה לאימים התורים ונשנים של "פראודה", כי ישראל "תבוא על עונשה". אין העתון ה"מוסקבאי חוכך להאשים את ישראל בהפרת הפסקת האש, וזה בזמן ש"הודעות מפקחי האו"ם קובעות כל הזמן שהמצרים הם המפירים את הפסקת האש, ובזמן שנאצר עצמו מכריז בגלוי, כי תקנות הפסקת-האש אינן מחייבות אותו בכלל! אם נזכור כי בידי רוסיה וצרפת של דה-הגול ניתנה האפשרות לקבוע את גורל ה"שלום במזרח התיכון באמצעות ועידת הארבע — מה תימה שישראל מתנגדת בתוקף לאפשרות זו?

כאן אנו חייבים לעמוד על העובדה החשובה כשלעצמה, כי צרפת שוב אינה "של דה-הגול". הגנרל הישיש פרש מהשלטון וההנהיגות, וכל מי שיבוא אחריו יהיה ללא ספק טוב ממנו, מבחינת היחס לישראל. ביום שהגיעה הידיעה ללונדון מסר רדיו "בי.בי.סי." בדיחה על יהודי בתל-אביב, שהתנבא, כי ירידת דה-הגול תבוא ביום חג יהודי. כשנשאל: זו מניין לו, השיב: משום שכל יום שבו יפול דה-הגול יהיה ליום חג יהודי. והנה, בדיחה זו אפשר היה לספרה גם בשם איש אנגלי ממאנצ'סטר, כי יש לאנגלים כמה סיבות לשמוח על פרישת דה-הגול לא פחות מאשר ל"יהודים בת"א. אלא שאניני הדעת ברדיו הבריטי העדיפו מטעמי הטעם הטוב לתלות בדיחה זו ביהודי דווקא. והנה, מטעמי הטעם הטוב אין ה"ישראלים מרבים לשמוח לרגל ה"מאורע, אבל על מידת חשיבותו תעיד התבטאותו של מדינאי ערבי אחד, שאמר, יום אחרי המישאל בצרפת: "זוהי המפלה הקשה ביותר לערבים מזמן מלחמת ששת הימים".

זאמנם, גם מי שאינו מאמין ב"תמורת-בזק במדיניות הצרפתית כלפי

למדינתנו לא עשינו זאת אלא כדי לקבל הכשרה צבאית החסרה לנו. תתמנו אתם על חוזה למטרות מוגדרות ולפרקי זמן קצובים. אין לחשוש שהם יהיו את השלטון העליון ב"מדינה".

בראיון הידוע שהיה לקליפטון דני-אל, מעורכי "ניו יורק טיימס" עם נאצר, נשמעה שוב אותה הכחשה בצירוף הטענה הפשוטה: הסובייטים נותנים לנו את הכל בלי לבקש תמורה. מדוע לא נקבל? הוא אף הוסיף את האמירה הנאצית, כי "בימי ג'וזסון היו בשלטון האחים רוסטוב ואתור גולדברג הציוניים" (קרי: יהודים) ואילו משלטונו של ניקסון הוא מצפה לתמורה! נאצר, הטכססן המובהק, לא הזכיר עדיין את יהדותו של היועץ קיסינג'ר, והניח טענה נאצית זו לימים שבהם יתאכזב גם משלטונו של ניקסון. אך יותר מ"כירכורו הדיפלומאטיים של נאצר חשובות העובדות על חיכוכים מתמידים וקובלנות הדדיות בין הרוסים והמצרים; הלחץ הרוסי על תימן ה"רפובליקנית, בהתחרות ישירה עם קאהיר, וההתערבות הדיפלומטית ה"רוסית בדמשק, כדי למנוע חילופי-גברא בשלטון.

כל אלה מעידים, כי במקדם או במאוחר תיפקחנה עיני הערבים, נוכח מעשי האימפריאליזם הסובייטי, ה"תופס בזו אחר זו את העמדות של האימפריאליזם המערבי שנשמטו מ"ידו. יבוא יום ושנאת ישראל לא תעורר עוד את עיניהם מראות נכוחה. ביום ההוא יהיו מנהיגי ערב מוכנים לדבר שלום אל ישראל.

עד אז לא תוכל ישראל לוותר על שטחי האחיזה והמגן שנרכשו במלחמת ששת הימים, כי בהם מיטב הערובה לבטחונה של ישראל בעתיד הקרוב, ותהיה אשר תהיה הקונסטילאציה של ארבעת הגדולים. במלחמת 1956 היה מסע סיני קשור ודבוק במסעי אנגליה וצרפת שהכזיבו. הפעם עומדת ישראל לבדה, אך דווקא משום כך — יש כאן יתרון לגבי אמריקה, מבחינת צידוק המערכה במלחמת ששת הימים. אומרים, כי אפילו איזנהאואר, שכעס בשעתו כעס רב על הידברות ה"שלושה, אמר: "אני עוד מבין את מצב ישראל, אך שני אלה (אנגליה וצרפת) עשו מעשה אשר לא ייעשה".

(סוף בעמוד 42)

ישראל אי אפשר לו שיאמין, כי ה"עניינים יתגלגלו גם בעתיד כמו ש"התגלגלו בימי נשיאות דה-גול. ודאי דרוש זמן מסוים עד שיחול שינוי במדיניות ה"אמבארגו" הצרפתית על משלוח מטוסים לישראל, ודרוש זמן מסוים עד שהשינוי הכללי במדיניות הצרפתית יתבטא בעמדת נציג צרפת בוועידת הארבע. על כל פנים, אין להרכב הגוליסטי יחול בחירת ה"נשיא החדש ביוני. אבל גם אם ייבחר פומפידו לנשיא — יחול שינוי בעמדה לטובת ישראל. אם תקום ממשלת מרכז גוליסטית בהשתתפות הסוציא"ליסטים, בהנהגת גי מולא, הרי למרות ההרכב הגוליסטי יחול שינוי במדיניות הממשלה החדשה לטובת ישראל. מעטים הסיכויים לאחדות פועלים עם הקומוניסטים — נוכח מאורעות צ"י כוסלובקיה. ייתכן, שהשינוי כלפי ישראל יהיה אטי, ובוודאי שיהיה מודרג, אך אין ספק שישראל עשויה רק להרוויח מתמורה פתאומית זו, שבאה בהיסח הדעת.

מכיוון שאנו עומדים במסכת תמור"רות לטובת ישראל, אין להתעלם גם כן מן האפשרות שיתגלו בקיעים בקיר "האחוזה" הסובייטית-מצרית. לכאורה, השותפות הרוסית עם מצריים, כמו השותפות עם אלג'יריה, עיראק וסוריה, יש לה כמה סיבות יסוד. אבל מן הצד השני, הנסיון של נאצר לעשות כווניהן כלפי אמריקה נובע לא רק מרצונו לעורר לחץ אמריקני על ישראל אלא גם מפחדו "להישאר לבדו עם הרוסים". משנת 1955, עת נקשרו לראשונה קשרי הידידות ו"אספקת הנשק בין מוסקבה וקאהיר, ועד הנה, פרצו כמה משברים ביחסים בין שתי המדינות. משברים אלה מקורם בעובדה, שאם גם מטרת רוסיה ומצריים לעתיד הקרוב חופפות זו את זו, הרי מטרתיהן ארוכות-הטווח סותרות בהחלט זו את זו.

נכון הדבר, כי נצחון ישראל ב"מלחמת ששת הימים הצמיח תוצאה אחת, שאינה רצויה לא לישראל ולא למערב בכללותו: הנצחון הצבאי ה"ישראלי עשה את מצריים תלויה תלות גמורה במוסקבה. אפילו כן, משתדל "אל אהרם" להכחיש בתוקף את הדעה, שמצריים משועבדות לברית המועצות. עורך העתון טען זה לא כבר: "אין לסובייטים סמכות עליונה במצריים. אם הבאנו מומחים סובייטים רבים

הַעֲרָכוֹת וְדַבְרֵי-בִקְרָת

על איציק מאנגר ז"ל

מאת משה פרלא

מאנגר היה משורר טבעי. מקצת שיריו, שתכנם מעיד על מוצאם הטבעי — בהם זכה מאנגר מן ההפקר. הם נבטו מקרקע נפשו כציצי-בר. שירי-בר אלה באים לעולם מושלמים ומרהיבי עין בשלל צבעיהם. הם קלים מטבעם ובהפקרם נוח להם. אילנות מלבליים, עלים ירוקים וצפרים מצייצות — הם שטח מחייתם. שירים מסוג זה טעונים לחן, המאגד אותם ושומר עליהם לבל יתפורו ברות, מחמת רפיונם מלידה.

בשירים אלה אישיותו היוצרת של המשורר נמזגת במוטיביו העממיים. משורר כזה הוא דמות טרגית, ילדי שירתו מתנכרים לו. כאב שכול התרוצץ מאנגר בעולם. כבעל חלקת-נפש פיוטית, נדירה וגדורה עלידו, תבע הכרה ומעמד מעולם אכזר וקשות. הוא לא רצה לוותר על כתר שירתו.

ראייה-עצמית ממושכת ועקשנית זו דילדלה את גופו ואת רוחו. כל יתר הנסיגות של מאנגר — חוץ ממעט השירים הממולחנים — בתחום היצירה הפיוטית, נתנו יבול דל ובלתי בשל.

בדמינו הפנוי והמרווח של מאנגר, נשארו תקועים מראות מתקופת הילדות, מבית אבא ובית המלאכה על התכונה הגדולה; חייטים ועוזריהם ושוליותיהם, ומראות מן החודר וסיפורי המקרא. מאנגר תפר אותם יחד ויצאה המגילה ושירי התנ"ך; יצירות שערכן הפיוטי-האמנותי הוא מפוקפק.

מאנגר היה משורר טבעי ומשורר טבע ומשורר אמת, שדין שיר-אמת אחד כדין מאה. בתחום השירה אין הכמות קובעת.

מאנגר בא לישראל למכורתו השנייה לעת זקנתו, תשוש וחולה ואכול-יאוש. הוא ברח על נפשו מן היהדות העשירה והשמנה, המרבה להג כל הזמן על ערכה ונצחיותה של לשון אידיש.

וראו זה פלא: מדינת ישראל, ארץ אוכלת, כביכול, את יושביה דוברי-אידיש, קיבלה את המשורר איציק מאנגר בורעות פתוחות. ערכו לו קבלות-פנים מפוארות. טיפלו בו וטיפחוהו והוא זכה ליחסי-חיבה מצד כל הישוב, ששום משורר עברי לא זכה להם לפניו. היש כאן משום הכאת עלי-חטא?

עם מותו של מאנגר נודעזע הישוב כולו. שרים, מחוקקים וסופרים נתקתלו יחדיו לחלוק לו את הכבוד האחרון.

הוא הפך מיד למשורר אגדתי, לנושא פרסים ספרותיים חשובים, הוא נעשה פולחן — פולחן איציק מאנגר.

גם פולחן מופרז זה תלוי במזל.

„העתונות העברית בארץ-ישראל“

לגליה ירדני ז"ל

מאת א. ר. מלאכי

ל„יארצייט“ הראשון של גליה ירדני ז"ל, הופיע בהוצאת הקיבוץ המאוחד-אוניברסיטת תל-אביב ספרה „העתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863-1904“.

ספר זה הוא עבודת מחקר-דוקטוראט באוניברסיטה העברית בירושלים, והמחברת השקיעה בה ידיעות רבות, כשרון ספרותי-בקרתי, הערכת ספרים ועסקני-ציבור ואנשי-תרבות, מנהיגי הישוב הישן והחדש, ואהבה רבה לנושא. היא זכתה לראות את ספרה בדפוס. הסופרת הכשרונית והשקדנית נפלה חלל בדמי ימיה ממחלה ממארת, ובשארית כחותיה התקינה את הספר לדפוס. ברגעי חייה האחרונים ממש עבדה עליו, עברה על החומר ושיכללה את צורתו הספרותית של הספר, שהוא עבודת חייה ועבודה למופת.

ילדת ירושלים וסופרת ירושלים, הרבתה גליה ירדני לכתוב על ירושלים. בקיאה היתה בתולדות הישוב הירושלמי ותפסה את קצב החיים הירושלמיים החל מעליית תלמידי הגר"א עד העליות האחרונות. חקרה את דברי ימי הישוב בכלל הישוב הישן בפרט, ובלשון פשוטה וענוגה תיארה את לבטניו של הישוב הישן ומלחמת קיומו, אגב מאבקים ומלחמות עם הישוב החדש. גם גילתה את יפיו של ישוב זה שחן בראשית שריו עליו, והעריכה את חלוציו ובוגיו, מנהיגיו ודבריו סופריו ועורכי עתוניו. ומעתונות אלו העלתה פניני לשון ופניני פולקלור, חרוזי שירים וקטעי סיפורים, רשימות-מסע, לקוטים ממאמרים וקוריוזים שונים שיש בהם משום ידע-עם — חריוזות-מרגליות שהיתה מעניקה בשפע ומתוך לב-טוב לקוראים במאמריה ורשימותיה בעתונים ובספריה „דיליו'אנס לשנים ראשונות“ ו„סל הענבים“. גם מספרה „העתונות העברית בארץ ישראל“, ניתפרסמו פרקים וקטעים ב„מאזנים“, „מולד“ ובקבצים ועתונים אחרים. וכך ניתן לקורא מושג מטיב עבודתה.

הספר רב-הכמות, שמכיל 424 עמודים בתבנית שמינית גדולה, כולל תולדות העתונות הירושלמית מראשית הופעתה בתרכ"ג ועד תרס"ד. הספר חולק לשני חלקים. החלק הראשון „תקופת הישוב הישן“ (תרכ"ג—תרמ"ב), החלק השני — „תקופת העלייה הראשונה“ (תרמ"ב—תרס"ד). שני העתונים הראשונים, „הלבנון“ של יחיאל ברי"ל, מיכל הכהן וי"מ סאלומאן ו„חבצלת“ של ר' ישראל ב"ק לא האריכו ימים. הראשון הופיע שנה אחת ומהשני יצאו רק ששה או שבעה גליונות. שניהם היו חדשיים, כלומר: הגליונות הופיעו אחת לחודש אבל לא היו ירחוניים. תבניתם היתה כגליון שבועי, והעתון הופיע „לעת עתה פעם אחת בכל חודש“, כפי שרשום בכותרות „הלבנון“ ו„חבצלת“. אולם היו לעתונים אלה מגמות ותכניות, והמחברת מתארת את הרקע והסיבות שהביאו להוצאת עתונים בירושלים בראשית שנות הששים למאה הי"ט. לא האריכו ימים גם „האריאל“ — הירחון הראשון בארץ-ישראל — של ר' מיכל הכהן ור' אברהם זוסמאן, „שערי ציון“ של יצחק גושציני בעריכת ר' חיים פרס (שבשנתו הראשונה היה עתון דו-לשוני, עברי ואידי) ו„יהודה וירושלים“ של רי"מ סאלומאן. על עתונים אלה לא הרחיבה המחברת את הדיבור, אבל הפרקים הקצרים עליהם מכילים סקירות תמציתיות והערכות קולעות.

עתונות ירושלמית קבועה מתחילה ב„חבצלת“ של פרומקין, שהתחילה להופיע בתרל"ו ויצאה כמ"א שנה. חותמו של פרומקין הוטבע על העתון משנת תרל"ד, כי בשלוש שנותיו הראשונות נערך ה„חבצלת“ בידי ר' מיכל הכהן ומוציאה היו ר' ישראל ב"ק, ר' מיכל הכהן ורי"ד פרומקין. מהשנה הרביעית ואילך היה פרומקין בעליו היחיד של העתון (מלבד גליונות אחדים בתרל"ז שר"מ הכהן השתתף בעריכתם ובהוצאתם). ה„חבצלת“ של פרומקין היה עתונו המרכזי של הישוב בשתי תקופות. עד ראשית שנות השמונים שימש כלי-מבטא למלחמת השכלה וקידמה, לחינוך מודרני; הוא הטיף לרעיון הישוב, הקלאות

ועבודה ושימש אכסניה לסופרים לאומיים כרצ"ה קאלישר, ר"י אלקלעי, ר' שמעון ברמאן, הספרדים בני"ם ומנחם פרחי ואליעזר בן-יהודה. גם סופרים סוציאליסטיים כמו ריס ווינטשבוסקי ואור"ר מצאו ביטוי לדעותיהם ב"הבצלת". מאמצע שנות השמונים עד הפסקת העתון בתרע"א, היתה ה"הבצלת" בטאון של הישוב הישן והכוללים העורך היה יריב לחיבת ציון, לאחד העם ולציונות המדינית. תולדות ה"הבצלת" בתקופתה הראשונה הוא הפרק השני בחלק הראשון, והפרק השלישי הוא על ה"הבצלת" בתקופת העלייה הראשונה, שהתחלתה בשנת תרמ"ב. שנת עליית בן-יהודה לירושלים ועבודתו כעוזר ראשי ב"הבצלת".

תקופה סוערת ותוססת זו, שבה הונחו יסודות הישוב החדש, תוארה בידי גליה ירדני בכשרון ספרותי, בשימת לב לזרמים הציבוריים והמאבקים בין הישוב הישן והחדש; יסוד המושבות והמלחמה בפקידות הנדיב הידוע, המלחמה בחסרת כל ישראל חברים ומלחמת הישוב במיסיון; יסוד חברת נידחים וסידור יהודי תימן, אגב ניתוח החומר הספרותי בעתון והבלטת אישיותו של פרומקין בעלייתו וירידתו.

בפרק החמישי דנה המחברת בעתוני בן-יהודה בגלגוליהם ובשינוי שמותיהם («מבשרת ציון», «הצבי», «האור» ו«השקפה»), מגמותיהם ולבטי העורך במלחמת ההשכלה — כממשיכו של פרומקין בשטח זה; מלחמתו לאיחוד העיזות ומיזוגן לציבור יהודי-לאומי בארץ-ישראל; תעמולתו וקנאותו לדיבור העברי, ללאומיות ולתרבות יהודית וכללית. היא מקדישה פרקים לחומר הספרותי, הלשוני והתרבותי ודנה בפרוטרוט על תיאורי-מסעות, פיליטונים וסאטירות. סיפורים מקוריים ומתורגמים ב"הצבי", ב"האור" וב"השקפה", ערכם הספרותי, מגמתם וסגנונם. היא מביאה קטעים מתרגום הסיפור «סביב הארץ בשמונים יום» לזשול וורן, בתרגומו של בן-יהודה, שבו ניסה המתרגם ליצור סגנון של לשון דיבור ועגה עברית. בשעת פירסומו של הסיפור ב"הצבי", הגיב עליו נחום סוקולוב ב"הצפירה". הערכות יפות אנו מוצאים בספר על סיפוריהם והריפורטוזה העיתונאית של חמדה בן-יהודה ואיתמר בן-אב"י. את האחרון היא רואה «כאביה של רומאנטיקה ארץ-ישראלית ממיני חדש, זו שהצמיחה לאחר זמן את הזרמים בתנועה הציונית ואת ה"כנעניות"». חזונו בא לו, ואמנם, ביררשה מאביו, אולם הוא היה הרבה סוער מבן-יהודה, «ומכיון שנעדר לגמרי את הראייה האירונית, הממתנת והבלומת, הוא לא הצליח לרסן את דמיונו המתפרץ ולרתום את שגינות-הנעורים למרכבת המעשה היוצר. — — — בבן-אב"י היה, בלי כל ספק, ניצוץ אמיתי של פייטה, שלא הגיע מעולם לידי בשילות». הערכות כאלו זרועות נקודות אור ברוב פרקי הספר. כך העריכה המחברת את יעקב גולדמאן, מוותיקי סופרי ה"הבצלת", ועוזרה הראשי בשנת תרמ"ה, באמרה: «שנת תרמ"ה ב"הבצלת" היא שנתו של העיתונאי הירושלמי יעקב גולדמאן, המפרסם מאמרים ראשיים וכתבות כמעט בכל גליון וגליון. יליד ירושלים וחניך הישיבה המפורסמת "עץ חיים", שהעמידה דור של לוחמים להשכלה ולתיקונים בירושלים, היה גולדמאן מן הכתבים החרוצים ביותר בארץ-ישראל, שכתבותיו, מאמריו, פיליטונים ורשימות-המסע שלו נתפרסמו גם במרבית הבימות העבריות בחוץ-לארץ».

פרק חשוב בספר הוא התרגומים מערבית בעתונות העלייה הראשונה (גם ב"הארץ" של יעבץ וב"לוח ארץ ישראל" של לונץ). המחברת מסבירה את הסיבות שגרמו להתענינות תרשבי הארץ בשכנינו הערביים, בשפה ובספרות הערבית, בחקר עברם של הערביים העירוניים והפלחים ותיאור חייהם ומצינת את תרומותיהם של המתרגמים והחוקרים הראשונים: דוד ילין, האחים יצחק יחזקאל ואברהם שלום יהודה, יוסף מיוחס, אליהו ספיר, א. טור-מלכא ושמואל רפאלי.

פרקים מיוחדים בספר על אלעזר רוקח, נפתלי הרץ אימבר ורי"מ פינס בשייכות להשתתפותם ב"הבצלת" וב"הצבי" (פינס ערך זמן מה את שניהם), תיאור אישיותם והערכת עבודתם הספרותית והעסקנית בכלל, רוקח היה עתונאי להט, פורה ובעל עט שנון, שבסגנונו היה משורר משל סוקולוב בשנות הנעורים (או להיפך — בסוקולוב משורר משל רוקח). הוא הצטיין כלוחם נמרץ להשכלה והתענינות חקלאית; כמטיף ציוני ברומניה ולוחם נגד הפקידות. הצבר הראשון ואישיות מעניינת, איש נדודים ונווד ספרותי, ניסה רוקח להקים במות לספרות בעברית ובאידית ברומניה וגאליציה שלא הצליחו. שני עתוניו, «הירדן» בעברית ו«דער וועקער» באידית, שימשו אכסניות ראשונות לשי"י טשאטשקיס, הוא שי" עגנון.

לנפתלי הרץ אימבר היתה לגליה ירדני ז"ל "חולשה" מיוחדת, חקרה את תולדות חייו ופירסמה עליו כמה מאמרים ורשימות. בעזבוניה נמצא גם מחקר מקיף על האבטוביוגרפיה וזכרונות אימבר שנדפסו בסוף שנות השמונים בעתון יהודי-אנגלי בלונדון. הפרק על פינס הוא מונוגרפיה מקיפה על הסופר הגדול, מעמודי הישוב ומיוצרי פובליציסטיקה ירושלמית וספרות ירושלמית. כשלושת הפרקים תיארה באמנות את דמויות רוקח, אימבר ופינס בלי להניח אף קו אחד ושירטוט אחד שיש בהם משום השלמת התמונה. על יריעות רחבות רקמה את עלילות חייהם ועבודתם הספרותית והעסקנית לפרטיהם ופרטי פרטיהם. לספר צורפה ביבליוגרפיה עשירה, ולכל פרק ופרק — הערות מאליפות, מראי-מקומות וציון מקורות, המעידים על שקידתה הרבה של המחברת שנקטפה בדמי ימיה ובעצם עבודתה.

הספר מסתיים ברשימת עתונים, קבצים ומאספים שיצאו בירושלים במאה הי"ט, מגמתם, תאריכי שנות הופעתם ושמות עורכיהם, החל מ"תורת ציון", המאסף התורני שנדפס בדפוס אבן בשנת תרכ"ב עד "חיבת הארץ", בטאון "חברת ישוב ארץ הקודש", שתי חוברות שהופיעו בתרנ"ח. עשרים וששה עתונים רשומים ברשימה זו, גם אלה שלא נידונו בספר. אני מוסיף על רשימה זו את העתון "קול התור" שיצאה בתרמ"ט על-ידי ר' אהרן לוי, את לוחות מרדכי אדלמאן (מיוחס), שהופיעו מתרמ"ז עד תרנ"ד, והקדימו במידת-מה את "לוח ארץ ישראל" של לונץ, ואת לוח "שערי תורה" בעריכת יצחק אייזיק בן-טובים (תרנ"ט, תר"ס). יש גם להעיר שמ"הצבי" הופיעו כמה גליונות גם בשנת תר"ן. "ספר האור" של בן-יהודה שיצא בתר"ן, לא היה רחוק, ונראה שהיה הוצאה חד-פעמית; מ"המוריה" (תרנ"ב) יצאו שלושה גליונות. הראשון נערך בידי ר' אהרן שמחה בלומנטאל, והשלישי, בידי ברוך מרדכי הכהן צ'רניאק ושלמה הלוי רהולט (רהולד). שני הגליונות האחרונים הופיעו בתורת הוספה ל"הצבי" ונדפסו בדפוס ר' יצחק הירשנזון. אינני חושב שחוברות "אמת מארץ תצמח" של ר"מ פינס נכנסות בגדר עתון, כי מלבד החוברת הראשונה, החומר לקוח מ"התבצלת" החוברות הן תדפיסים מ"התבצלת". כך גם בנוגע ל"גנוי ירושלים" של רש"א וורטהיימר שהוא 190 ולא הוצאה פריודית. בנאמתי, עורך "הירח" שיצא בתרנ"ו, הוא ר' אהרן שמחה בלומנטאל. כדאי להעיר שנמצאו כאלה שערכו את "הירח" הירושלמי ב"הירח" של "מחזיקי הדת" בליטא, שיצא בסוף שנות הששים וראשית שנות התשעים בעריכת ר' דוב צייטלין.

ב"ציון וירושלים" של ר' יצחק באהוב נדפסו גם כתבי-יד יותר קדומים מהמאה הי"ט, כגון הרדב"ז, הריב"ש, ר' משה גאלאנטי, ר' שמואל די אחיזה, ר' חיים פכסי ור' מנחם די לונזאנה. גם נדפסה בקובץ זה התעודה ההיסטורית — שטרי ההתקשרות של מקובלי ירושלים משנת תקי"ד ותק"ה. שבין החתומים עליהם גם ר' שלום שרעבי, ר' חיים די רוחה, ר' ישראל יעקב אלגאוי, ר"ט אלגאוי והחיד"א. מתוך שטרי-ההתקשרות אלה חפצו ללמוד על קיומה של קומונה של מקובלים בירושלים במאה הי"ח. "אור תורה" נועד בראשונה להיות רבעון, אבל מתרנ"ז עד תרנ"ט יצאו רק חמש חוברות. בתר"ס הפך ירחון. החוברת הראשונה נערכה גם בידי ר' אברהם יוחנן בלומנטאל. בין העתונים התורניים יש להזכיר גם את "התושיה" של ר' חיים יהושע קאסובסקי.

בראש הספר באה רשימה ביוגרפית והערכת עבודתה הספרותית של המחברת, כתובה בלבביות בידי עורך הספר, מנחם דורמאן.

כאמור, הנהו הספר פרי עבודת מחקר-דוקטוראט באוניברסיטה העברית בירושלים. בהקדמתה לספר מביעה המחברת את תודתה למורה פרופ' שמעון הלקין, לפרופ' שמואל וורסס ולפרופ' דוב סדן, על הדרכתם והתעניינותם בעבודתה זו. תוס' רוח ואצילות-נפש בדברי התודה שלה היוצאים מן הלב. את הקדמתה תסיים בציטטה מ"דזשואיש כרוניקל" לשנת 1878 על העתונות הארץ-ישראלית: "כח חדש נולד וזא לעולם — צמחה עתונות יהודית, שאור נורק לעיסה החל מתסיסה". ותסיסה זו של אותה עתונות מפרפרת בעמודי ספרה, שהוא עבודה ספרותית-מדעית חשובה — גלעד לעתונות העברית בארץ-ישראל.

יש להעיר על כמה מהנחותיה של המחברת, אבל לא נתכוונתי לכתוב רצוניה על הספר, כי-אם להראות את יקרו לקוראים העברים באמריקה. עוד אכתוב על הספר ועל גליה הנפלאה שמתה קודם זמנה הוא אבדה גדולה לחקר תולדות הישוב ומהלומה קשה לידידיה ומוקיריה.

רבנו יוסף קארו והשפעתו לדורות

מאת ד"ר פלמיאל בירנבוים

לפני שבעים שנה ויותר כתב אחד־העם את מאמרו נחלת אבות, ובו השמיע דברים אלו ביחס לספרי השולחן ערוך: „הגלות והצרות לא השאירו לרוח עמנו בימי־הביניים אלא מקור־חיים אחד — התורה. ומכיון שהתורה היתה הכל, לכן היה הכל תורה, ואדם מישראל לא היה נוקף אצבע קטנה עד שמצא לזה סמוכים מן התורה... וכמו שאין חכמת הרפואה מתביישת לשאת ולתת בהלכות האצטומכא ודברים שבצנעא, כך לא היתה התורה או יכולה להניח חוץ לגבולה שום פרט מפרטי החיים... היהודי בימים ההם הרגיש עצמותו וזרתי־החיים שבו רק בהיותו מוקף אווירה של תורה, ואם יצא אף רגע מתוך האוויר הזה, היה בעיניו כמי שנטרד פתאום לעולם שאינו שלו, וכל מרירות חייו בארצות נכר ומעמדו הנורא בעולם הזה נגלו לו אז בעצם תוקפם והפילו עליו אימה חשכה, עד שחזר וברח לו לתוך תחמומו לשאוף אווירו החביב... עד שגם מעשה פשוט ומוכרח כרחיצת־הפה שחרית היה צריך ללבוש צורת מנהג דתי ולמצוא לו טעם: כדי להתפלל בנקיות הפה“ והרי אנו קוראים בשולחן ערוך: „יש נוהגין לרחוץ פיהם שחרית מפני הריירם שבתוך הפה...“

רבנו יוסף קארו, גדול הפוסקים האחרונים ומחבר השולחן ערוך, נולד בספרד לפני ארבע מאות ושמונים שנה, וגורש משם בשנת 1492 בהיותו בן ארבע. אחרי נדודים רבים נתיישבו הוריו בתורכיה, ושם קיבל את ראשית חינוכו מפי אביו. בגיל צעיר יצאו לו מוניטין כגדול בתורה ופנו אליו בשאלות בדבר הלכה. כעשרים שנה עסק בחיבור ספרו הגדול בית יוסף, שאסף בו את דעות כל הפוסקים בכל הלכה והברייע בין החזלקים. כלל גדול קבע לו בהכרעת הלכה: אם נחלקו הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש, שלושת גדולי ימי־הביניים, הכריע כדעת השניים כנגד האחד; ואם הסכימו לדעה אחת, הלכה כמותם. אולם צורה זו של חקירה ביסוד הדינים לא היתה נוחה לשימוש העם, הוקוק לספר תוקים המקיף את החיים הדתיים והמשפטיים הלכה למעשה. לתכלית זו הוציא רבנו יוסף קארו את החלק המעשי מספרו הענקי בית יוסף, והשמיט את החקירה, וחיבר קובץ של דיני איסור והיתר והנהגות היחיד והציבור, הדומה לספר הטורים בסדר חלקיו ופרקיו, וקרא את שמו שולחן ערוך, שנדפס לראשונה בוויניציה בשנת 1564. רבי משה איסרליש (רמ"א) הנהיג את השולחן ערוך גם בפולין לאחר שהתאים אותו אל מנהגי האשכנזים על־ידי תוספת הגהות והשלמות, המכונות בשם מפה היות והן מתייחסות ליצירה העיקרית כמפה לשולחן. הרמ"א קיים וקיבל את השולחן ערוך בצמצום את דירתו בצפת, היה אחד מן הראשונים שניסמו על־ידי ר' יעקב בירב. התואר מרן (=רבנו מורנו), שלא היה נהוג כלל בדורות ההם, ניתן למחבר השו"ע כרמז המיוסד על ראשי תיבות: מאתיים רבנים נסמך ספרו (עמוד רט"ז, הערה 7). „לאחר שחידוש הסמיכה לא הצליח קיווה מרן, שחיבוריו יהיו

הנאמרים בספר זה כהלכה פסוקה.

לאחרונה הופיע בירושלים קובץ מאמרים על רבי יוסף קארו לציון מלאות ארבע מאות שנה להופעת המהדורה הראשונה של השולחן ערוך. עשרים ושלשה משתתפים תרמו את מאמריהם לקובץ שלפנינו. המאמר הראשון, מאת דוד תמר, מספר על צפת ערב בואו של מרן, בסוף המאה החמש־עשרה ובתחילת המאה השש־עשרה. המאורע המרכזי שאירע בצפת עשרים ואחת שנה לאחר הכיבוש התורכי היה הנסיון לחידוש הסמיכה שנעשה בידי ר' יעקב בירב, גדול חכמי ארץ ישראל בדור שלאחר גירוש ספרד. ר' יוסף קארו, שעלה דרך מצרים לארץ־ישראל וקבע את דירתו בצפת, היה אחד מן הראשונים שניסמו על־ידי ר' יעקב בירב. אגב, התואר מרן (=רבנו מורנו), שלא היה נהוג כלל בדורות ההם, ניתן למחבר השו"ע כרמז המיוסד על ראשי תיבות: מאתיים רבנים נסמך ספרו (עמוד רט"ז, הערה 7). „לאחר שחידוש הסמיכה לא הצליח קיווה מרן, שחיבוריו יהיו

* רבי יוסף קארו, עיונים ומחקרים במשנת מרן בעל השולחן ערוך, בעריכת ד"ר יצחק רפאל, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ט.

מוסמכים מכל חכמי א"י. הם יהיו מעין סמכות מרכזית ומפיהם יחיה עם ישראל, הם ישמשו מעין תחליף — הספר המוסמך במקום החכם המוסמך... על-ידי ספריו גם ביקש לקדש בחיים את שמו יתברך אם לא יזכה לקדש את שמו בשריפה על קידוש השם..."

בצלאל לנדוי מספר את תולדותיו של רבי יוסף קארו, וכותב: „אין בידינו ידיעות מדויקות על קורות חייו של מרן ומקומות מגוריו עד עלייתו לצפת בשנת רצ"ו, אך הרמזים המועטים אשר בידינו מלמדים אותנו על שנות לימודו בקדושה ובטהרה וכי בגיל צעיר החל כבר להרביץ תורה, בעל פה ובכתב, ותוך שנים מועטות הוכר מעמדו בין גדולי הדור... משמעות מיוחדת היתה למרת הידידות שנכרתה בינו ובין רבי שלמה אלקבץ, פייטן לכה דודי... בסמכות שניתנה לו להסמיק אחרים והשתמש מרן להסמיק את תלמידו רבי משה אלשיך... זכה מרן לגילויי סודות ורזי תורה מפי מגיד שגשלה אליו משיבה של מעלה... שהיה מעודד את מרן להתעלות מתמדת במדרגות התורה והמצוות... כארבע שנים לאחר פטירתו כבר הובאו דברי המגיד לדפוס... הספר עצמו לא הובא לדפוס אלא כשמונים שנה לאחר פטירת מרן... כבר בדורות ההם נשמעו צרעורים על מידת הסמכות של המגיד והדברים המיוחסים לו... מבלי להיכנס לזיכוח על מקורותיו של הספר ומידת סמכותו נציין שהיו בין הפוסקים האחרונים שהביאו מדברי המגיד והסתמכו עליהם (כגון בעל מגן אברהם (סימן רפ"ה סק"ו)).”

יש ואמרים, שהמלאך המגיד היה המצפון של רבי יוסף קארו, שראה מהרהורי לבו, רוח המשנה, שעסק בלימודה תמיד, היה המלאך הדובר בו עוד בשבתו בחוץ לארץ. המגיד היה מוכיחו על שהוא אוכל ושותה להנאתו. כשהיכה אותו לבו על שאיחר לקום משנתו בבוקר לזמן התפילה, או על שהתרשל בלימוד המשנה, והרהר בתשובה, בא המגיד וסטרו על פיו ודיבר מתוך גרונו, לאמור: „אני המשנה המדכרת בפיך... אני האם המייסרת את בנה...” מתוך הדיבורים הללו אנו עומדים על מחשבותיו והרהורי לבו. הוא הלך לקנות בעצמו בשר לשבת, כי היה חי בדחוק ולא היה לו משרת בביתו. המגיד מייסרו על כך לאמור: „מה שהלכת אתמול לבקש בשר ואיבדת חצי היום ולא יכולת למצוא הכל מאתי היה, להודיעך שאין לרדוף אחרי בשר זיין, כי בזולתם יחיה האדם... לכן חדל לך מהרהורין, כי אם כתורת השם כל היום... לכן תדקדק במעשיך” (פרשת אמור). המגיד משבח הרבה את הרמב"ם ואת רבי יוסף קארו: „מה שפללת אתמול על הרמב"ם ז"ל... הדברים אמת הם, והרמב"ם שמח בך על שירדת לסוף דעתו, וגם שמח עליך שאתה תמיד מביא דעתו ומפלפל בו, ודברך כנים ואמתים וזלת בקצת מקומות שאני אצריך עליהם...” לדברי רב צעיר, האמונה בתוקף שליחות מן השמים היא שנתנה לרבי יוסף קארו את הדחיפה לחיבוריו ואת העוז להתרומם על כל בני דורו. מאחר שהיה מטבעו ענוותן וחסר אומץ-לב לעמוד על דעתו, היה צריך חיווק ועידוד מצד המלאך, שאמר לו: חזק ואמץ, אל תירא ואל תחת... פסק זה אמת ויציב, הלכה למשה מסיני, הלכה כוותך...

לדברי אזולאי, הספר מגיד מישרים, הכולל ליקוטים מרזי התורה שמסר המגיד לר' יוסף קארו, אינו אלא אחד מחמישים מגוון הספר שבכתב-יד. חכמים שונים, שניסו לשלול חיבור זה מר' יוסף קארו, ייחסוהו לאחרים מבני דורו המקובלים. ר' שלמה אלקבץ העיד, שר' יוסף קארו זכה למגיד, שהופיע אליו לעיתים מזומנות וגילה לו עתידות רמות ונשגבות. ופעם אחת, בליל שבועות, היה ר' שלמה עד להתגלות זו (של"ה, מסכת שבועות).

הרב ז"ל מיימון ז"ל, במאמרו השולחן ערוך ונושאי כליו, מצטט את דברי ההופעה החזונית מהימון המסתורי, מגיד מישרים, וזו לשונו: „כל מחשבותיך יהיו תדיר בדברי תורה, ולא תפסיק אפילו רגע, ואזכך למיסק לארץ ישראל... ולמילף תורה ברבים... לא אעזבך ולא ארפך ולא אניחך עד אשר עשיתי את אשר דיברתי לך... כי אזכך לעלות לארץ ישראל ולהתחבר שם עם החברים ולהרביץ תורה ולהעמיד תלמידים הרבה ולהשיב רבים מעין... תזכה להיות מוסמך מכל חכמי ארץ ישראל ומחכמי חוץ לארץ, ועל-ידך אחזיר הסמיכה ליושנה... למה לא יצאת ללכת לארץ ישראל?... ואם קודם לכן תרצה ללכת לשאלוניקי לתקן את ספרך, כאשר עם לבבך עשה... אלא שלא תתיישב שם, וכך אני אומר לך שתזהר ותשמר שלא תתיישב בשום מקום, אלא תעלה לארץ ישראל...”

הרב מיימון מוסיף לצטט ממה ש„נשאר לנו דוקומנט נפלא ומעניין מאד,

כתוב וחתום מאת רבי שלמה הלוי אלקבץ בכבודו ובעצמו, והלא כה דבריו: ... ובעת שהתחלנו ללמוד המשנה ולמדנו שתי מסכתות, זיכנו בוראנו ונשמע את הקול המדבר בפי החסיד (הרב קארו), קול גדול בחיתוך אותיות, וכל השכנים היו שומעים ולא מבינים ... ונפלנו על פנינו, ולא קמה עוד רוח באיש לישא עיניו ופניו לראות מרוב המורא, והדיבור ההוא מדבר עמנו והתחיל לאמור: שמעו ידידי ... שלום לכם ... והנני המשנה, האם המייסרת את האדם, באתי לדבר עמכם ... חזקו ואמצו ועלו ידי המהדרין, ואל תפסיקו הלימוד ... ועלו לארץ ישראל, כי לא כל העיתים שוות, ואין מעצור להושיע ברב או במעט, אל תחוטו על כליכם, כי טוב הארץ העליונה תאכלו ... לכן מהרו ועלו ... ואחר כך בחצות הלילה חזר הדיבור פעם שנית ודיבר שיעור שעה ויותר ... הקיצו ידידי, התאמצו והיו לבני חיל ... ועלו לארץ ישראל, כי יש לאל ידכם ... עת הזמיר הגיע, ולא כל העיתים שוות ... " (ספר של"ה, חלק א', מסכת שבועות).

במשך הזמן נעשה השולחן ערוך לתלפיות שעליו תלו המחברים את פירושיהם וחידישיהם, ואין לך ספר בישראל אחר התלמוד שזכה להתקבל ולהתפשט באומה כספר מחוקק זה, המוסמך ביותר להוראת הלכה שטוקה בתוך בני עמנו. הרמב"ם היה לו לעינינו, שכן רוב הלכותיו הן על-פי הרמב"ם. לשון הרמב"ם תופס כשלשים וחמישה אחוזי בחיבור השולחן ערוך. תחילה לא היה השולחן ערוך בעיניו של המחבר אלא מפתח המשמש ספר עזר לשינון ההלכה, חיבור קטן שנתחבר כחזרה על תלמודו של ספר גדול (בית יוסף), "כדי שהתלמידים הקטנים יהגו בו תמיד", ועמדה כנגדו התנגדות גדולה בראשיתו מצד המהרש"ל (ר' שלמה לוריא), המהר"ם (ר' מאיר מלובלין), בעל הזבושים (ר' מרדכי יפה), הרמ"א (ר' משה איסרלש), דווקא התנגדות זו הועילה לפרסומו של השולחן ערוך, שיצא במהדורות רבות ונעשו ממנו קיצורים ועיבודים רבים, הרב מיימון מתאר בכשרון גדול ובאופן תמציתי פירושים אחדים המלווים את השו"ע במהדורות המשובחות, כגון: הגהות הרמ"א, טורי זהב (ט"ז), שפתי כהן (ש"ך) ומגן אברהם. "בעיני המגן אברהם (ר' אברהם גואבניו, שנפטר לפני שלוש מאות ועשרים שנה) נחשב השו"ע לפוסק היותר מוסכם, שאין להרהר אחריו, ועל פי רוב הוא אומר: ואנו אין לנו אלא דברי השו"ע... במקום שהשו"ע משנה מלשון הרמב"ם, שהוא מעתיקו לרוב, הוא מדייק מזה דין מיוחד... המגן אברהם היה הראשון בין מפרשי השו"ע, שמרוב קיצורו וצמצומו היו צריכים פירוש שלפירושו, ומיד אחרי שנתפרסם בדפוס, נתחבר עליו פירוש בשם מחצית השקל מאת אחד מגדולי חכמי אשכנז ... עיקר טיבו של פירוש זה הוא להביא בשלימות את לשון המקור שבעל מג"א מצינו ברמיזא או בקיצור נמרץ, ועל-ידי פירושו של בעל מחצית השקל (ר' שמואל מעיר קעלין) נעשה מגן אברהם לספר משוכלל ומובן כל צורכו לכל הלומדים".

הראשון לציון, הרב יצחק נסים, מייחד את הדיבור על ההגהות על שולחן ערוך שנתחברו בידי הרמ"א ור' יעקב קאשטרו, רבה של מצרים, ור' יעקב צמח, שלוש מגדולי חכמי ישראל שהיו בזמנו של מרן קארו. הוא כותב: "המעין בהגהות הרמ"א ימצא במקומות הרבה דברים בלתי מובנים שיש בהם לפעמים נפקותא גם לענין דינא. כמה מן האחרונים עמדו על כך וניסו לתרץ זאת, אך לא נוקו דבריהם מישושים דחוקים והשערות בעלמא. הסיבה לכך היא, שלא היו בידיהם הדפוסים הראשונים ולא עיינו בהקדמות שהמדפיסים השמיטום, אף-על-פי שמהן אפשר ללמוד על מהות החיבורים. השמטת ההקדמות ורשלנותם של המדפיסים ... גרמה לא מעט לתסבוכת גדולה, שנסתבכו בה האחרונים בדברי הרמ"א ... הרמ"א הגיה ותיקן את הלשונות בשו"ע שנשתבשו על-ידי המעתיקים והמדפיסים ... הוסיפו על שיבושים אלה המדפיסים שבכמה מקומות סידרו באותיות קטנות דברים שאינם מדברי הרמ"א אלא משל מרן, וכן להיפך, שהדפיסו באותיות גדולות דברי הרמ"א, ויש שההגהות אינן לא ממרן ולא מהרמ"א אלא ממאן דהו, ונוספו בדפוסים מאוחרים ... הגיעה, איפוא, השעה להוציא נוסחא דיוקנא של שולחן ערוך, הספר השני במעלה לחשנה תורה של הרמב"ם, להרחיק ממנו השיבושים ולבדוק את המקורות ולהדפיסו עם כל ההגהות הן של הרמ"א והן של מהריק"ש (ר' יעקב קאשטרו) בהסתייעות בחיבוריו של ר' יעקב צמח". מאמרו של הרב נסים משתרע על פני עשרים וארבעה עמודים, הכוללים למד רב והנחיות מועילות ומענינות.

הרב ראובן מרגליות דן במאמרו על דפוסי השו"ע הראשונים, ומציין את

העובדה, שר' משה איסרלש הקדים הקדמה מעניינת להגותותיו, והשמיטו אותה המדפיסים כדרך שהשמיטו את הקדמת ר' יוסף קארו לארבעת חלקי השו"ע. והרי תמציתה: "אמר משה... בהיות כי הגאון המחבר בית יוסף ושולחן ערוך... לא הניח אחריו מקום להתגדר בו... באתי אחריו לפרוס מפה על שולחן ערוך שחיבר ועליה כל פרי מגדים ומטעמים אשר יאהב האדם... כבר אמרו רז"ל אין למדים מן הכללות... כל שכן מן הכלל שכלל הגאון הנ"ל מעצמו לפסוק אחרי הרי"ף והרמב"ם במקום שרוב האחרונים חולקים, ועלידי זה נתפשטו בספריו הרבה דברים שאינן אליבא דהלכתא לפי דברי החכמים שמימיהם אנו שותים... אשר כולם נבנו על דברי התוספות וחכמי צרפת אשר אנו מבני בניהם... ויבואו התלמידים אחריו וישתו דבריו בלא מחלוקת ובוזה יסתרו כל מנהגי המדינות... על כן ראיתי לכתוב דעת האחרונים עם המקומות שלא היו נראים לי דבריו, בצידו כדי לעורר התלמידים בכל מקום שידעו שיש מחלוקת בדבריו... והמעין יבחר... כי מעט מזעיר הוספתי מדעתי וכתבתי כן נראה לי, להודיע כי ממני יצאו הדברים..."

נפתלי בן-מנחם מקדיש את מאמרו לרשימה מדויקת של דפוסי השו"ע הראשונים, עשרה בלא הגהות הרמ"א ושמונה עם הגהות הרמ"א. שמונה עשרה מהדורות אלה ראו אור בשנות 1564-1632. כלולים במאמרו שמונה צילומים של דפי-השער של שמונה מהן, והרי לדוגמה שער שו"ע ויניציא של"ד: "שולחן ערוך לפני זקנים עם נערים בכרך קטן למען ישאווהו בחיסק להגות בו בכל עת ובכל מקום כאשר יחנו או יסעו... גדפס בעיון רב עם תוספת באור המלות... לעומת זה, השער של מהדורת קראקא, שנת 1618, גדוש שיבושים גסים, כגון: "להגהות" במקום להגות, "מפות" במקום מופת ועוד. נקל לשער על יסוד שער כזה עד כמה נתמלאה כל המהדורה כל מיני קוצים וברקנים לשוניים.

הרב מרדכי פוגלמאן, במאמרו פסקי הלכות עד לשו"ע, קובע שמבחינת המיבנה החיצוני הולך מרן בעקבות בעל הטורים ומבחינת המיבנה הפנימי הוא הולך בעקבות המשנה תורה של הרמב"ם. בבית יוסף לטורים הביא מרן את המקורות של הטורים: משנה, ברייתא, תוספתא, תלמוד בבלי וירושלמי, מדרשות ההלכה, רוב ספרי פסקי הלכות, שאלות ותשובות, חידושים ופירושים של הראשונים. השו"ע הוקם וגובש מעיקרי פסקיו ומסגרתיו בבית יוסף.

מאמרו של ד"ר מאיר חבצלת, יחס המחבר ומגדולי המחברים לגאוני בבל, נדפס בקובץ שלפנינו בפעם השלישית. בפעם הראשונה נדפס ב"סיני" (כרך נ"ו, עמודים כ"ג-כ"ח). בפעם השנייה נדפס לפני שנתיים בספרו הרמב"ם והגאונים (עמודים 200-208). כותרת המאמר הנדון בקובץ שלפנינו היא כולה משובשת ואין לה כל שחר, וצריך לתקן אותה, לפי הכותרת של אותו מאמר בשני המקומות האמורים, כך: "יחס המחבר לגדולי המחברים ולגאוני בבל", פירוש: יחס מחבר השו"ע לגדולי המחברים, היינו הרמב"ם, ולגאוני בבל.

ישראל יעקב דינסטאג מרחיב את הדיבור על מגמתם המשותפת של הרמב"ם ורבנו יוסף קארו לערוך ספר תחוקה לעם ישראל. שניהם הביעו בהקדמותיהם את מטרתם לאסוף ולברר את כל החומר ההלכתי, להגיע לידי הלכה פסוקה, כדי שהתורה לא תהא נעשית לכמה תורות. הוא מרבה להביא דוגמאות מאלפות מתוך ספריהם כדי להוכיח עד היכן הגיעה השפעת הרמב"ם על הסגנון העברי והספרות המשפטית וההלכתית של הדורות.

הרב ד"ר עמנואל יעקובוביץ כותב על יחס השו"ע לתלמוד ולרמב"ם בעניינים רפואיים. מצב הרפואה השתנה והתפתח מוזן הגמרא עד המאה ה"טז, ובכל זאת אין השינויים נראים בשו"ע. המחבר הביא מתוך התלמוד בדיקות וטיפולים גופניים ללא תיקונים, ורק בשני מקומות הכחיש הוראות רפואיות שבתלמוד. לאמור: "משקים שנתגלו אסרום חכמים, דחיישינן שמא שתי נחש מהם והטיל בהם ארס; ועכשיו שאין נחשים מצויים בינינו, מותר" (יורה דעה קט"ז, א). "מלבד מקרים אלה היוצאים מן הכלל", אומר ד"ר יעקובוביץ, "נראה ברור, שהשו"ע אינו מתחשב עם מצב הרפואה בימיו, אלא עם הראות התלמוד. כך הוא מביא להלכה כמה טיפולים ורפואות וביחוד סגולות, שבלי ספק לא היו ידועים במאה ה"טז באופן מעשי, כמו יניקת חלב מבהמה... נתינת רוק תפל על גבי העין... ושאר דרכי האמורי המותרים משום רפואה לפי התלמוד (שבת ס"ז, א)... לעיתים מקבל המחבר את דעת הרמב"ם בבירוריו ופסקיו על ענייני רפואה, ולעיתים חולק עליו... מסכים הוא לדעתו של הרמב"ם,

שמי שנשכו עקרב מותר ללחוש עליו ואפילו בשבת, ואע"פ שאין הדבר מועיל כלום, הואיל ומסוכן הוא התירו כדי שלא תיטרף דעתו עליו" (יורה דעה קע"ט, ר'). ... השו"ע לקח מתוך התלמוד כמה דינים המבוססים על אמונות עתיקות, כגון שאילת שדים («לשאול מן השד מה שמותר בחול מותר בשבת») והמנהג שלא להקיש דם בימים מסוימים (או"ח ש"ז, י"ח; תס"ח, י') — דברים שאין להם זכר ברמב"ם.

הרב ד"ר שמואל ק. מירסקי ז"ל תרם לקובץ שלפנינו ביאור חדש לשו"ע אבן העזר הלכות פריה ורביה, בצירוף הקדמה נרחבת. שם הביאור הריהו באר שמואל, והוא מפורט עד כדי כך שעל שתי שורות של טכסט מתפשטים הפירושים הקצרים של הרב מירסקי ומשתרעים על פני שלושה עמודים שלמים. מאמרו של הרב שמעון כהן, שהוא פרק מתוך ספר על ביאור הגר"א לשולחן ערוך חושן משפט הלכות נזקי ממון, דומה למאמרו של הרב מירסקי לפי סידורו החיצוני. הרב מרדכי הכהן מביא דוגמאות מהטור והשו"ע, אלה מול אלה, כדי להראות את מעשה העריכה הגדולה שעשה מרן המחבר בשולחנו. בהתאם לכלל התלמודי, «לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה» (פסחים ג', א'), תפש מרן המחבר את הקיצור ואת הלשון הצחה. «בדברי הטור יש והקורא הולך בכבודות ומתקשה לרדת לסוף דעתו וכוונתו; ואילו לשון המחבר צחה וקלה עד שירוך בה כל קורא. למשל, לשון הטור: ומכסה ראשו שלא יאז בגילוי הראש. אי אתה יודע במה מכסה ראשו, אם בכיפה, ואם בסודר או מגבעת מעל הכיפה, ואם בטלית שמתעטף בו. ואילו המחבר שפתיו ברור מללו: ונכון שיכסה ראשו בטלית... שאין כאן כוונת הטור שלא ילך בגילוי ראש, אלא מן הראוי שיוסיף מלבד הכיפה סודר או טלית על ראשו... וקדק המחבר בלשונו וכתב ונכון ולא כתב וצריך הואיל ואין כיסוי זה מעיקר הדין אלא מצד מנהג חסידות... מרן המחבר השיטת כל הפתיחות (של הטור), ולא הוציא מתוכן אלא אותן פסקאות בלבד שיש בהן נפקא מינה להלכה למעשה... הטור רגיל להביא את שמות הפוסקים על סברותיהם ודיניהם, אבל המחבר הלך בזה בדרך הרמב"ם שלא להזכיר שמות פוסקי הדין, אלא כקובע הדברים כהלכה למשה מסיני... במקומות הרבה שלא ראה המחבר דברי הטור מבוררים היטב, תפש לשון הרמב"ם, ויש שהרכיב יחד את לשון הטור עם לשון הרמב"ם... יש גם, שלמען הקיצור בלבד שינה המחבר את לשון הרמב"ם...»

היוצא מדברים אלה, שסגנון השו"ע שונה מסגנונו של הטור בזה, שהטור מטעים את פסקיו בדברי אגדה ומוסר ומלמד לאדם בינה, שכך ראוי והגון להתנהג וכך נאה לעשות, בעוד שהשו"ע עומד ומצוה וגוזר גזירות בלי נתינת טעם. האופי הפסקני הזה מתבלט במיוחד בשעה שהוא מעתיק את לשון הרמב"ם: אף על פי שהרמב"ם מסביר את פסק ההלכה ונותן טעם להלכותיו, השו"ע משמיט מתוך דברי הרמב"ם דווקא את הנימוקים וההסברות.

תרומתו של מאיר בניהו לקובץ שלפנינו משתרעת על פני ששים ושנים עמודים, והיא כוללת את קינות חכמי איטאליה על רבי יוסף קארו. «דומה שכל חכם באיטאליה ששלח ידו בשירה, כתב עליו שירי-קינה». בניהו קבץ שש-עשרה קינות שהגיעו לידי ופירסמם ופירשם.

למרות קצת טעויות הדפוס והכפלות הדברים המצויות במאמרים השונים שנקבצו לתוך הספר הנדון, הרי לפנינו מפעל ספרותי הראוי באמת להתכבד בו. הוא יזכה ללא ספק לתפוצה רבה גם בארץ וגם בחוץ-לארץ. חבל, שקצר המצע מלמדות את שאר המאמרים שבספר, ואלו הם: «ר' יוסף קארו והתשובות האשכנזיות» מאת ד"ר צבי יעקב צימלס; «תשובת רבי אברהם טריביש לרבי יוסף קארו» מאת ד"ר יצחק רפאל; «מתי ובאילו מקומות נתקבל השו"ע להלכה פסוקה» מאת הרב יעקב משה טולידאנו ז"ל; «יחס חכמי הספרדים לסמכות מרן כפוסק» מאת הרב ד"ר יוסף פאעור הלוי; «שיטתו ופסקיו של מרן המחבר במאורוק» מאת הרב דוד עובדיה; «ספר שולחן הפנים לרבי יצחק אבוהב» מאת א. מ. הברמן; «על שתי הלכות בדיני ערבות» מאת ד"ר נחם רקובר; «מנחת פתים» מאת הרב אהרן יצחק זסלנסקי; «על נקודה אחת בלשון השולחן ערוך» מאת הרב משה שליטא.

לדמותו של יוסף דוד בורנשטיין

7) ד"ר יעקב קלצקין, שהכיר אותו יפה מהשתתפות ב. בהוצאת אשכול ו"האנציק" לופדיה היהודית", כינה אותו: צנא מלא ספרי [כפירוש המקובל: בקי בספרים, ודלא כפי רש"י (ע' מגילה כ"ח, ב')], בעל-זכרון מפליא ואיש האשכולות.

8) בתוספת-דבר "עם הספר" במהדורת שיריו בשנת תרפ"ג בברלין כותב ת. ג. ביאליק: "בהמצא מהדורה זו נקיה מ- שגיאות מן הראשונות — יחזק נא טובה לא למחבר אלא לידידי י"ד בורנשטיין, ש- שקד מאהבה על תקנתם של כל ספרי המהדורה וגם פקח את עיני על כמה מן השגיאות. יהי טעמו ברוך".

9) ב"משהו על מגלת האש", הרצאת ביאליק בסניף הסתדרות המורים בת"א, פברואר תרצ"ג, אמר ביאליק על י. ד. בורנשטיין: "ואני צריך להודות לפניכם ש- נמצא איש טוב אחד... בברלין יש יהודי משונה כזה — וכתב פירוש לשירי... השתוממתי לפעמים לראות עד כמה כוון האיש הזה אל האמת, עד כמה עמד על אותם המקורות הגנוזים מאחורי הפרגוד של היצירה, אבל השתוממתי עוד יותר למצוא דברים, שהוא גלה לי לעצמי... הוא גילה לי את המקורות, ואני ראיתי בחוש שהדין עמו" (ח. ג. ביאליק, דברים שבעל פה, ספר שני, הוצאת דביר, ת"א, תרצ"ה, עמוד כ"ג-כ"ד). כדאי לקרוא על כל האמור על ב. במאמר ההוא, כדי לעמוד על אישיותו של איש פלא זה ששמו יוסף דוד בורנשטיין, זאב סאלים הי"ד.

לרשימתו של ת. א. קפלן ב"יומן" גיטו ורשה, "בצרון", חוברת ג', שבט-אדר, תשכ"ט, אוסיף כמה פרטים שנעדרו בה אולי מתמת קוצר הזמן של היכרותו עם י. ד. בורנשטיין. לי, כידידו של ב. עד יום היפרדו מברלין בדרכו לורשה, ידועים עליו פרטים נוספים אלה:

- 1) בורשטיין נולד בחמלניק, פולניה ב- שנת 1884, למד בקרקא, אז אוסטריא.
- 2) בשנת 1917 הוציא לאור בז'ינה ספר לימוד העברית בשם "הספר הראשון".
- 3) חבר ספר לימוד הלשון העברית, יחיד בטינה, בשם: *Einführung in das Hebräisch der Gegenwart* (מבוא לעברית של ההווה). יצא לאור ב- ברלין בשנת 1927, בהוצאת "יידישה רונד- שוי", בסיוע קרן שוקן.
- 4) "בגליונות" לתלמידים בהוצאת א. שטינברג וזאב סאלים, ברלין, תרצ"ח חיבר בורנשטיין גליון ג' בשם "ספורי אגדות".
- 5) בהשתדלות ידידיו, ביניהם המדוקדק ניסן ברגרין, הומינה הקהילה הברלינית אצל בורנשטיין פירוש על ששה סדרי משנה. כשגורש מברלין ע"י הנאצים בשנת 1938, נתנה לו הקהילה סכום מסויים על סמך התחייבותיה לו, ובכסף זה השתמש ב. להוצאות הדרך, וכך הגיע לורשה. מה קרה לאותו פירוש לא ידוע לי. מורשה קיבלתי ממנו מכתב, שבו הודיעני, כי הגיע לשם בשלום, ומאז אבדו עקבותיו.
- 6) הגאון המפורסם ר' חיים הלר ז"ל העיד על ב.: "חד בדרא".

יומן גיטו ורשה / סוף מענו' 17

ששניהם המה בעלי ברנז'ה אחת. מדוע איפוא פלוני הומת ואלמוני נמלט. לא היה ספק בדבר שיד ישראל באמצע; ששמות המומתים ואדריסותיהם נמסרו ל"גסטאפו" מאת הגסטאפאיים היהודיים. אבל הלא גם במסירה זו היתה איזו שיטה!

הנה אחרי אסיפת החומר הדרוש ואחרי עיון בדבר נתברר הענין כמעט לכל פרטיו. כמעט כל המומתים היו שותפים להוצאת ביולטין פוליטי בלתי ליגלי שההמונים קראו לו "דאס בלעטל". מה שהעתונות הנאצית המזויפת רצתה לכסות — הביולטין גילה. ה"בונד" הורה את הרעיון וקבוצת אנשים משדרות שונות תמכה בו ואיפשרה להוציאו אל הפועל. מי בכסף; מי בסידור; מי בהדפסה; מי בהספקת נייר; זמי בהפצה.

מפתח לאוצרות סוקולוב

עבריים של סוקולוב שנערכה לפי הזמנתו על ידי הביבליוגרף הידוע א. ר. מלאכי, והתופסת למעלה מעשרה גלינינות דפוס, ואולם מחמת תנאי שעת המלחמה והדוחק בנייר הוכרחנו למשוך את ידינו מזה ול-הסתפק ברשימה מקוטעת זו, הכוללת רק את ספריו המקוריים והמתורגמים של סוקולוב ואת העתונים והקבצים שנערכו על ידו". בזה יצאו מזמיני הביבליוגרפיה את חובם לסוקולוב וגם לי, בלי להתחשב ב-עמלי הרב בעבודה זו (בהיות שדחקו עלי את השעה חיברתי את הביבליוגרפיה ב-שבועות אחדים). בעתונים אמנם העירו על השמטת הביבליוגרפיה מ"ספר סוקולוב", וגם ב. צ. גולדברג הגיב על זה בחריפות ב"טאג".

אם כי הביבליוגרפיה לא נדפסה, ואין שום תקווה ותוחלת שתראה אור, בכל זאת הוספתי עליה גם את מאמרי סוקולוב ב"אידיש ובלשונות לעז, ורשימת הספרות על סוקולוב (רשימות אלו אינן שלימות, בעת שרשימת כתביו העבריים היא שלימה ו-מקיפה כל מה שכתב ופירסם בעתונים וקבצים שערך ובעתונים אחרים, כחמישים בערך). למותר להדגיש חשיבות ביבליוגרפיה זו לתולדות הספרות והעתונות העברית, הציונות, התנועות והזרמים בתקופת ה-השכלה ובתקופת התחיה הלאומית, ש-סוקולוב היה מראשי מגיעהן ומראשי ה-מדברים בהן. חס אני על עבודתי שלא תרד לטמיון, ואני מרשה לעצמי להעיר את תשומת-לב מעריצי סוקולוב והמוסדות ה-לאומיים והתרבותיים שלנו, לתת גאולה ל-ביבליוגרפיה זו, שהיא מפתח לאוצרות סוקולוב. החובה ביהוד על ההנהלה הציונית והסוכנות היהודית שהזמינו אצלי את חיבור הביבליוגרפיה (הזמינו בלי לשלם לי את שכר עבודתי), והן "קרובות אל החלל", שלכל הפחות עכשיו, עם העברת ספרייתו וארכיונו של סוקולוב לישראל, ידאגו ש-המפתח לתולדות סוקולוב לא ילך לאיבוד. א. ר. מ.

סוף-סוף העבירו את ארכיונו וספרייתו של נחום סוקולוב לישראל. אחרי פטירת סוקולוב הוטל מטעם ההנהלה הציונית על המנוח ש. ראבידוביץ לספל בעזבונו של סוקולוב, לסדרו ולמיינו לפי הנושאים וה-מקצועות. במאמר "עזבונו של ג"ס", ש-ראבידוביץ פירסם ב"רמה" של המנוח רפאל שוחט (כרך ב', חוברות א' / ב' ; ניסן-אייר, תרצ"ח), מסר רשימה מדויקת מכתבי סוקולוב אשר בכתובים וביניהם הכרטיסיה של מלונ, יומנים ורשימות שונות ; רשימה מדויקת מהארכיונים השונים שכלולים ב-ארכיונו (ארכיון הרצל, ארכיון דוד וואלפסון וכו'). 151 תיקים מיין ראבידוביץ, ובסעיף מיוחד במאמרו זה כתב : "אין מן הצורך להדגיש שחבור ביבליוגרפיה שלימה ומקיפה של כל כתבי ג"ס, מאמריו וכו' (לא רק של כתביו הציוניים בלבד אלא של כל כתביו לסוגיהם השונים בלשונות שונות) הוא מעין תנאי קודם לברור הצעדים שיש לאחוז בהם בקשר עם ריכוז ופירסום עזבונו הספרותי של ג"ס. נעשו מצדנו כמה התחלות בנדון זה. כמו כן הודיענו הביב-ליוגרף א. ר. מלאכי (ניו-יורק) שהוא נכון לסייע בעבודה זו ולהשתתף בחבור ביבליו-גרפיה המקיפה הזו".

הזמנתי לחיבור ביבליוגרפיה זו מהגברת צ'לינה סוקולוב, בת הנ"ס, והד"ר ראבי-דוביץ ז"ל, בשביל "ספר סוקולוב" שהופיע בשנת תש"ג, בעריכת ראבידוביץ ובהוצאת ההנהלה הציונית והסוכנות היהודית. הביב-ליוגרפיה כוללת למעלה מ-7000 (שבעה אלף) ערכים — כל מה שיצא מעטו של סוקולוב החל ממכתביו מפלוצק ב"עברי אנכי" וב"הצפירה" בשנת תרל"ו ועד מאמריו ו-אגרותיו שנדפסו אחר מותו. לא הנחתי אף גרגר אחד של הסופר הגדול שלא רשמתי. אבל מן הביבליוגרפיה זו נדפסה ב"ספר סוקולוב" רק רשימת ספריו והעתונים שערך (46 ערכים). בראש הביבליוגרפיה באו דברי התצלוח אלה : "היה בדעתנו להביא כאן ביבליוגרפיה שלימה ומפורטת לכתביו ה-

סיפורה של קבוצת כנרת

המייסדים, „כנרת שלמעלה“, לא רק עניין קיום מצוות, הגשמה עצמית, אלא גם תיקון נפשו של האדם, יצירת טיפוס של יהודי עובד אדמתו. ההנחה של מייסדי כנרת היתה, שציונות אינה פירושה רק קיבוץ גלויות והחזרת ארץ־ישראל לרשות ישראל, אלא הגשמת הציונות היא נוסף על כל אלה: הקמת משק־יהודי, ותעשיית, יצירת חברה חדשה.

יחודו של הספר הזה — ברוחו הכללית, בתיאור הפשוט והנלבב של תקיעת היתד בנוף היפה אך השומם, וקשירת גורלם של קומץ אנשים באדמת הטרשים תוך מיצוי כל הכוחות לעבודה ולשמרה. התיאורים של ראשוני כנרת, עובדות החיים הפשוטות, ה־ מתוארות בספר, כובשות את הקורא. „נוסח כנרת“ בעבודה בשליחות ציבורית חתום ב־ חותם אמת. נאמנים „לנוסח בלתי כתוב, שעיקרו הוא לראות בשליחות ציבורית מילוי תפקיד מצפוני, להיות דבק בעיקר של דבר, ללא רתיצה מפני קשיים ואנשים, שירות ולא כהונה“.

לפי נוסח זה התאמצו אנשי כנרת לפעול בכל השליחויות, כשמופת הראשונים משמש להם קו מכוון במעשי יום יום.

המרץ והכוח להתמודד עם הקשיים, ל־ היאבק ללא הפוגה עם הקרקע ועל הקרקע, עם הטבע והאדם — ביטא בטוי קולע ד״ר ארתור רופין מעל במת הקונגרס הי״א „סוף סוף ניצחה האופטימיות... בראשית חיה המעשה — שם המעשה כנרת“...

בכנרת נוצרה צורת חיים חדשה, שלא ידע העולם כמותה. מתוך „החצר“ יצאה להת־ ישובותה העצמאית דגניה — הקבוצה ה־ ראשונה, שממנה בקעו לאחר העשור ה־ ראשון לקיומה, הקבוץ הגדול והמושב. כאן הונח היסוד לשרשרת הקואופרציה, כאן נבטו גרעינים והיו לזדות מוריקים. בכנרת נתגלה ברל כצנלסון ז״ל לראשונה, בכורש מנהיגות ובהשפעה מוסרית, בהכשרת גופו לעבודת כפיים.

רבים הסיפורים בספר, המרטיטים את נפש הקורא והרגשת יקר וחביבה הומה כלפי

כנרת היא אחת הישובים המעטים מימי בראשית של ישוב ארץ־ישראל החדשה, אשר תולדותיו לא נרשמו עדיין בסיפור אחיד ורצוף. ברכה חבס ז״ל עשתה את הנסיון הספרותי „להשחיל את סיפור כנרת ב־ רציפותו על חוט הקורות, שאינו שיר ואגדה אלא מעשה יום־יום לתקופותיו, סיפור אשר לאורך כל הדרך היא שזור שתי וערב חוטי זהב של משאת נפש ופיוט — ואפור של זיעה ודם“.

פרי עבודתה של ברכה חבס ז״ל הופיע בספר בשם „החצר והגבעה — סיפורה של קבוצת כנרת“ (הוצאת „עם עובד“ עמ' 416). בארבעת חלקי הספר: „ימי החוה וראשית הקבוצה“, „הרעיון והמעשה“, „הנפתולים עם האדמה“, „פגישות יובל“, נגול פרק מרתק בתולדות הישוב השותפי החצוב ב־ חיים החלוצים והקוסמים ללב ביסודות ה־ מהפכניים שהם מסמלים. החלק הראשון ב־ ספר — ימי החוה וראשית הקבוצה, המקיף את התקופה טרם ייסודה של כנרת לקבוצה ועד לאחר מלחמת העולם הראשונה, נכתב צ״י ברכה חבס בהסתמכה על תעודות, זכרונות ויומנים. החלק השני הוא פרי עטו של שלמה כנרתי, החלק השלישי הוא פרי עטו של שמואל סטולר — סקר רחב ויסודי על החקלאות של כנרת, אדמותיה וגידוליה. — דברי שמואל סטולר, שלמה כנרתי נכתבו בידיהם של „עושי ההיסטוריה“ בעצמם, ו־ בדבריהם בא לידי ביטוי היעוד של „אדם אדם“, כפי הגדרתו של א. ד. גורדון. ברכה חבס מסיימת את הספר ברשימות התרשמות — „פגישות יובל“.

קבוצה כנרת — החצר בה' הידיעה — היתה מוקד לחלוציות כובשת, שהתרוממה משלב לשלב וממדרגה למדרגה, בהפרחת השממה, ביבוש הביצה, בביעור הקדחת, ביצירת עובד עברי חפשי על אדמתו, בצורות החיים החדשות: הקבוצה והמושב — בכל היא היתה בין הראשונות.

מראשית התייסדותה של הקבוצה, כש־ נאבקה קשה על עצם קיומה, כשנמצאה עדיין פקו הגישוש והחיפוש, הבהבה לעיני

רק לאחר שהוכרזה שבייתה לחצי יום, הסכים להעביר תביעותיהם במכתב דחוף אל ד"ר רופין... חורף תרע"א, חורף תשכ"ט — מה רב המרחק.

בארבע חלקי הספר אחד מהם הוא כספר בפני עצמו, פרק מרתק בתולדות ישובה של ארץ-ישראל.

ברכה חסב ז"ל סיימה את עריכת הספר, שהוא בבחינת איפופיאה חלוצית, סמוך למותה, בהציבה גלעד לכנרת ולמפעלה ה- ספרותי כאחד.

ונסכם בסיפור שברכה חסב מספרת: „באחד הימים של שיגור טילים למרומים וטיסת אדם לירח פגש איש שיבה בכנרת ברית המועצות בתייר מישראל והיה צועד בעקבותיו מדובב כאל נפשו, לוחש וחוזר, מלה אחת בלבד „כנרת“ „כנרת“... לימים העלה האיש על הכתב ושיגר אלינו ב- מחתרת מה היו לו ולאחרים כמותו אותן הדימויות הרחוקות משחר נעורים בחצר ה- מוקפת חומה: כגתלים לוחשות תחת רובד של רמץ, אשר נערם עליהן במשך יותר מחמישים שנה וסכך על הזמן לבל יתנדף כליל עד נשימתו האחרונה“...

משה גולדשטיין

אנשי כנרת „ממעטי דברים ומרבי התפארת“, המשפיעים בעצם היותם ונפשם. גאלריה שלמה של דמויות ובתוכן דמויות מפורסות מות כשל א. ד. גורדון, ברל כצנלסון, המשוררת רחל, נוח ופתולסקי, בנציון יש-ראלי, ורבים רבים אחרים, מטעימים את הקורא טעם חדש. ברכה חסב מבליטה לא רק את הקשיים בהתנחלות הקבוצה, אלא גם רגעי האושר, שבהתחלה היו אולי יותר דימינויים ממצויאותיים. כל הישג קטן הביא עמו שמחה ועונג.

ארבע הדרישות של פועלי כנרת ממנהל החווה, ברמן, שניסח ברל כצנלסון מדגימות הרבה מהמאבק והסבל, ומרגשי העונג ב- השגתם. „לתת לנו שני חדרים — אחד לבריאים והשני בשביל החולים, שלא יצטרכו להתגולל בין הבריאים... לתת לנו עשר מיטות, חמישה עשר מזרונים, חמישה שול-חנות, עשרה כסאות, לתקן מה שדרוש תיקון, השמשות השבורות והגג הדולף. פקידות החווה תשתתף בהוצאות החובש של המושבה. את הדרישות האלו אין לדחות ובמשך השבוע הבא הן יכולות לצאת לפועל“. ברמן כינס את הפועלים לאסיפה בחדר האוכל, שוב הסביר את מצבה המשקי של החווה ולא הבטיח לקיים דרישותיהם.

מחודש לחודש / סוף מעמוד 29

לימים התחרטו אייזנהאואר ודאליס על שאילצו את ישראל להיסוג. לא ייתכן שהגשיא ניקסון שהיה באותה תקופה סגן-נשיא ושנוכח בינתיים, כי אמריקה בזונה לריק חצי ביליון דולארים על סיוע לנאצר ועושי דברו — יחזור על טעותו של אייזנהאואר, שהיתה טעות מרה ומזעזעת לא רק לישראל אלא גם טעות מכאיבה למערב כולו, וסופה שפתחה פתח כפתחו של אולם לחדירת הרוסים למזרח התיכון.

באחד המאמרים הקודמים הבאנו מ- דבריו של הפילוסוף-הפועל האמריקאי הידוע אריק הופר בענין ישראל ו- מבקשי נפשה, באמצע אפריל ש. ז. חזר הופר והקדיש את טורו בעתונים „לישראל העומדת לבדד“. הוא כתב:

„אמריקה אינה מוכנה להגן על ישראל, הגנה דיפלומטית, או צבאית. איש אינו יודע מה יעשה הצי הששי במקרה שהרוסים יתחילו להעיף פגזים בכיוון ישראל. ממשלת ארה"ב אינה נוטה עכשיו להסתבך במלחמה חדשה... ישראל היא המצודה היחידה שיש ליהודים על פני כל כדור הארץ. אם ישראל תישאר בחיים יהיה זה אך ורק בזכות מסירותם ונאמנותם של היהודים בכל אתר ואתר.“

שלא כגירסת האנטישמיים מדור דור אין אנו גורסים שהיהדות היא מעצמה אדירה, אבל אנו גורסים ש- היהודים בעולם הם בעל-הברית ה- נאמן והמסור היחיד של ישראל.

יצחק עברי

על „מקרא וגמרא“

א.

במאמר „מקרא וגמרא“ מאת אברהם גולומב (בצרון, חוברת ג', ש"ז) מביא המחבר כמה מאמרי חז"ל הצריכים לחזק את דעתו, שחז"ל הזהירו לא להרבות בלימוד התנ"ך, וביניהם הוא מביא את הר"מ מאמר: מנעו בניכם מן ההגיון, שלפי פירוש רש"י הוא — לא תרגילום במקרא יותר מדי משום דמשכא. והנה שום בר דעת לא יסכים שהגיון פירושו מקרא. הכול יודעים שהגיון פירושו כאן חכמת הפילוסופיה, ובייחוד תמוה הדבר בפיו של רש"י, שחיבר פירוש על כל התנ"ך, וגם הטעם של רש"י: משום דמשכא — תמוה; אדרבא — כיוון דמשכא הלא יותר כדאי לעסוק בזה, כעין זה שאומר התלמוד: למה נקרא שמה אגדה, מפני שמושכת הלב (מלשון גוד אגוד), והרב יוסף פרומוביץ' בתרגומו ופירושו למסכת ברכות מפרש הגיון — פילוסופיה.

וממה שרבי חייא בר אבא אמר, שאינו יודע אם דיברות האחרונות נאמר „טוב“, אין מזה ראייה, שרבי חייא לא היה בקיא בפסוקים, להפך, זו ראייה לסתור, כי באמת אין גם בדברות האחרונות המלה „טוב“, אלא כתוב „למען ייטב לך“. השואל לא שאל כהלכה והמשיב השיב כהלכה.

ובכלל, איך אפשר לאמור שרבותינו לא היו בקיאים בפסוקים, הלא כל התלמוד, ובייחוד המדרשים מלאים וגדושים פסוקי התנ"ך, עד שאפשר לאמור, שאין שום פסוק שלא מצא את מקומו בתלמוד ומדרשים.

ומה שרבותינו החמירו בדברי סופרים יותר מדברי תורה, אפשר שכוונתם היתה להוציא מליבם של צדוקים שכפרו בתורה שבעל-פה והודו רק בתורה שבכתב (כך היא סברתו של א. ה. וייס בספרו: דור דור ודורשו).

וגם לא נכון הדבר, שבתורים לא לימדו לפנים את התנ"ך. הרי אני כבן פ"ה שנים ומעיד אני שבימי ילדותי לימדו בכל הי חדרים שבעיר מולדתי סטארובין (מחוז סלוצק) את התנ"ך, אפילו את הספרים

היותר קשים, כמו יחזקאל ואיוב. וכך נהגו ביתר העיירות והערים במקומותינו, עד שילדים היו מתחרים זה עם זה בשאלות ותשובות, האחד היה אומר חצי פסוק והשני היה גומר את החצי השני בעל-פה.

א. חינוך

ב.

ברשימתו „מקרא וגמרא“ ב„צרון“, חוב' ג', תשכ"ט, מביא מר א. גולומב כמה מאמרי חז"ל המוכיחים, לפי דעתו, שחז"ל הזהירו לא להרבות בלימוד התנ"ך.

אבל משמעותם של רוב המאמרים היא, לא להסתפק בלימוד התנ"ך. כגון: „אמר רב הונא, כל העוסק בתורה בלבד דומה כמי שאין לו אלוה“ (עבודה זרה י"ג, ב.). זאת אומרת, שצריך לעסוק גם במשנה וגמרא. היו חכמים שהביעו תיבה יתירה והעדיפו לדברי סופרים.

אולם חלילה לנו להסיק מזה, שחז"ל התנגדו ללימוד התנ"ך. אדרבה, ישנם מאמרים לרוב הדורשים לימוד המקרא. קודם כל, לפי שיטת חז"ל בחינוך ילדים, היו השנים הראשונות קודש למקרא (בן חמש למקרא, בן עשר למשנה). גם המימרות של „פסוק לי פסוקך“ מוכיחות שהתלמידים למדו תנ"ך.

ומאמר מפורש הוא: „לעולם ישלש אדם שנותיו: שליש במקרא, שליש במשנה ו- שליש בתלמוד“ (קידושין ל"א). ושם גם נאמר: „לפיכך נקראו ראשונים סופרים. שהיו סופרים כל אותיות שבתורה“.

מר גולומב מביע את דעתו, ש„לאמיתו של דבר קיבלו חז"ל את הלכותיהם ואת פסקי הלכותיהם לא מן הפסוקים אלא ממנהגי העם המקובלים והפסוק היה בא לא כמקור ההלכה אלא כאסמכתא“.

המימרא הידועה, שנאמרה בתמיה, „הודה ועוד לקרא?“ (קידושין ו', א') סותרת את הרעיון הזה. הכוונה היא: וכי צריך להביא „עוד“ ראייה לענין הלכה אחת ממנהג שביהודה, בשעה שאפשר ללמוד את ההלכה מן המקרא?

מר גולומב שואל: „ההיו חז"ל בקיאים

הרבו לעסוק בתורה שבכתב, שהיא היסוד לתורה שבעל פה.

מר גולומב מציין גם את העובדה, שבחינוך המסורתי בעיירות כמעט שלא למדו נ"ך. אמנם ב"חורים" במזרח אירופה הונח לימוד נביאים וכתובים. אבל על זה כבר צווחו קמאי.

צכי מתיסון

במקרא? והוא עונה: "בבבא קמא בראש נ"ה, מודה ר' חייא בר אבא שאינו יודע אם דברות נאמר, טוב' או לא נאמר. ועל זה אמרו בתוספות (בבא בתרא קי"ג, א' בראש העמוד): פעמים שלא היו בקיאים בפסוקים".

זהו מקרה בודד שאינו מעיד על הכלל. בדרך כלל אפשר לומר בוודאות, שחז"ל

ידיעות

כנס של ההסתדרות העברית

הכנס הארצי של ההסתדרות העברית באמריקה יתקיים מ-13 עד 15 ביוני, ש. ז. במלון ברקס באטלנטיק סיטי. בכנס ישתתפו אורחים חשובים וביניהם המשוררים אורי צבי גרינברג, שמשון מלצר ונציג ברית עברית עולמית, חיים לבנון.

"הגות עברית באירופה"

הופיע בימים אלה מטעם "הברית העברית העולמית" ("ע"י הוצאת ספרים "בינה") המאסף "הגות עברית באירופה". בכרך רב היקף זה (המחזיק למעלה מ-500 עמודים) הערוך בידי ד"ר מנחם זהרי ופרופ' אריה טרסקובר, כונסו דברי מחקר ועיון בתחומי הלשון והמקרא, מחשבת ישראל, תולדות ישראל ויהדות אירופה בימינו.

המחקרים והעיונים הכלולים בו, פרי עטם של מלומדים והוגים יהודיים מארצות מזרח אירופה ומערבה גם יחד, מהווים ביטוי ליצירה העברית המתחדשת באירופה שלאחר השואה.

המאסף הוא נסיון נדיר ורב ערך להקים במה משותפת ליצירה העברית בתפוצות הגולה שהוא מהווה נכס יקר לשוחרי תרבותנו ולנאמני לשוננו בכל אתר ואתר. בדבר הזמנות נא לפנות אל: ברית עברית עולמית, ת.ד. 7111, ירושלים, בצרף המחאה על סך של \$ 10.00.

"ספר השנה לקהילות וארגונים יהודיים"

בחסות הברית העברית העולמית עומד

להופיע "ספר השנה לקהילות וארגונים יהודיים".

ספר זה יכיל סקירות ממצות על: קהילות וארגונים יהודיים בתפוצות; מוסדות חינוך ותרבות יהודיים בתפוצות; הסתדרויות ואגודות יהודיים בתפוצות.

מוסדות החינוך וקהילות ישראל, אשר טרם קבלו פנייה ליטול חלק בספר זה, ייטיבו לעשות אם יפנו למערכת: ת.ד. 1326 תל-אביב, ישראל.

"מאסף לחכמת ישראל באמריקה"

הנהלת הברית העברית העולמית החליטה להוציא לאור מאסף אשר יוקדש ליצירתה ולפריירותה של יהדות אמריקה בתחומיה הרחבים של הגות וחכמת ישראל.

המאסף יכלול מחקרים ודברי עיון ש-ייכתבו בידי הוגי דעות, חוקרים ואנשי מדע עבריים באמריקה, בענפיה השונים של חכמת ישראל: לשון, מקרא, תלמוד ומדרש, תנועות וזרמים במחשבת היהדות, פילוסופיה יהודית, קבלה, ספרות עברית לתקופותיהם, תולדות ישראל ומצבו בהווה, סוציולוגיה יהודית, החינוך היהודי בעיותיו ומבנהו, ה' מוסדות היהודיים ודרכי ארגונם, וכיוצא באלה.

מפעל זה, יצא לאור בחסותו של כבוד נשיא מדינת-ישראל, מר זלמן שזר, המשמש כנשיא כבוד של הברית העברית העולמית. הנהלת הברית העברית העולמית פנתה לסופרים עבריים, חוקרים, מדעניים, מרצים בקתדראות וכיו"ב, כי יואילו להשתתף ב' קובץ זה בדברי מחקר ועיון.

שמשון מלצר באמריקה

המשורר העברי הנודע, שמשון מלצר בא לביקור קצר לארצות-הברית. המשורר נולד בתרס"ט, בטלוסט שבגליציה, עלה לארץ בראשית תרצ"ד. בארץ ביקר בית-הספר בצלאל ושימש כמורה בבית-ספר תיכון. מ' תרצ"ו עבד בעתון "דבר". מאז עסק גם בעריכה ("דבר לילדים", "עתידות"). עיקר פירוטו בא לו משירתו, בפרט השירה השאובה ממקורות חסידיים ועממיים. בשירים האלה הצליח מלצר ליצור אוזניה של תום ופיקחות ולהאציל עליהם מחן האגדה ומרוח סיפורי הפלאות, המחשבה וארחות-חיים עממיים-חסידיים. ספריו הם: בשבעה מיתרים, עשרה שעורים, ספר השירות והבלדות, אלף ואור זרוע (תשי"ט), הכולל רוב שירת מלצר. המשורר הירבה לתרגם משירת אידיש וכן גם הופיע ספרו "דברים על אפנם", מבחר מסות ורשימות על דברי ספרות ותרבות.

פרס למשורר ראובן בן-יוסף

המשורר העברי הצעיר, יליד אמריקה, ראובן בן-יוסף זכה השנה בפרס מועצת הספר העברי. ר. בן-יוסף (רוברט רייס) הוציא באמריקה ספר שירים באנגלית. לארץ הגיע בשנת 1959, לאחר ששירת בצבא האמריקני. הוא ואשתו, אף היא מארצות-הברית, התישבו בקיבוץ. הווג למד עברית בארץ והמשורר הצעיר רכש את הלשון במידה כזו עד שהתחיל לכתוב בה שירים. בשנת 1965 הופיע קובץ שיריו הראשון — "שחפים ממתנינים", וב-1967 — "דרך ארץ". בשניהם הגיע למידה דמה של ביטוי מקורי וכשרון הסתכלות ותיאור. ד"ר מיכאל ארפא הקריא משיריו.

הפרסים האחרים לשירה קיבלו: רחל קארן (אידיש), רות ויטמאן (אנגלית); נורה לוזין ויהודה פילטש — ספרים על השואה; ד"ר צ'ארלס אנוף — סיפורת; ד"ר אמיל ל. פאקנהיים — מסה. ארבעת הפרסים האלה הוענקו בעד ספרים אנגלים.

פרסי-יצירה

בי"ט אייר, ש. ז., נערך בירושלים טקס הענקת חמישה פרסי-יצירה לחמישה מסופרי ישראל מטעם ראש הממשלה. כל פרס — שנים עשר אלף לירות. חתני הפרס השנה הם: המסאי, המבקר והמשורר אברהם קריב; המתרגם א. ד. שפיר; המשורר אמיר גלבוע והמספרים ד. שחר ואהרן אפלפלד. הפרסים יוענקו מדי שנה בשנה.

יעקב הרמגל זכה בפרס

המספר והמחנך יעקב הרמגל זכה בפרס השני בתחרות של יצירות ספרותיות על נושאים הקשורים בכיבוש הים. הפרס ניתן מטעם "אגודת מפיצי תודעת אצ"ל על שם ד"ר שבי" — יעקב מאור — רופא בצוללת "דקר" שנטבעה בים התיכון. י. הרמגל זכה לפני שנים אחדות בפרס הראשון בתחרות הסיפור העברי הקצר מטעם "בצרון" (יחד עם יוסף בר-יוסף).

ספרים חדשים

"אופקי מחשבה"

אדם של מרטין בובר; תעודתה ההיסטורית של משנת רנ"ק; מתקניו של פרופ' צבי ולפסון במחשבה היהודית; הגיונות רב צעיר על היהדות ועוד.

המאמרים והמתקנים בספר נתפרסמו ב' כתבי-עת ומאספים עברים בא"י ובאמריקה. כגון "בצרון", "הדואר", ספרי השנה ליהודי אמריקה, סורא, פרקים, תלפיות ועוד. ספרו החשוב של ד"ר חורגין, "זרמים בפילוסופיה החדשה" הופיע לפני כעשר שנים.

פרקי עיון בפילוסופיה היהודית והכללית, מאת גרשון א. חורגין, פרופ' לפילוסופיה יהודית וספרות עברית, בהוצאת ישיבה אוניברסיטה, ניו-יורק, תשכ"ח. — הספר מכליל י"ט מסות על גדולי ישראל, הוגי דעות, סופרים ומחנכים. בין המסות: ד"ר שמואל בלקין — איש המעשה ובעל ה' מחשבה; משנתו של גוימרק ביהדות; תכונת מחשבתו של אחד העם; ממשנת ה'

שרואים בדיחוקים רק קשיים מדומים... (ב) אותם שרואים את חכמי התלמוד... כמחוסרי חוש הבנה ישרה ופשוטה בטכסטי. המחבר השתמש גם ב"ניתוח היסטורי של המקורות", כדי ליישב, או לסלק, את ה"דיחוקים שנוצרו על-ידי השינויים שחלו בהמשך הימים בהוראתם, או מובנם של המונחים. "הספר הוא הראשון בסידרה ש"תקיף את כל מסכתות התלמוד".

מבחר סיפורים לאשר ברש בשביל תלמידי קולג'

בהוצאת "קרן התרבות בע"מ", ניו יורק, מיסודו ויזמתו של ד"ר עמנואל ניומאן, יצא עכשיו ספר שני בסידרת הטכסטים החזוישים בספרות העברית: מבחר סיפורים לאשר ברש.

הספר המחזיק 188 עמודים הוכן בעריכתו של ד"ר חיים ברגדווין, בצירוף מבוא, ביאורים ומלון שהכין לצורך זה. וזה תכנון: מספרי הארץ; (א) מכתבים; (ב) זיקנה ובחורות; (ג) באר לחי. סיפורים היסטוריים; (א) מול שער השמים; (ב) הנשאר בטולידה; (ג) במרבורג. מסיפורי הגולה: בכפרים. סיפורים אלה מקיפים את שלושת מעגלי יצירתו העיקריים של המחבר, שהיה מושרש בישוב הארץ ישראל, בו חי כארבעים שנה, אך הביא עמו גם מנכסי העבר היהודי ומערכי המסורת היהודית בגולה. הספר מתחיל בניקוד שלם ועובר, עם התקדמות התלמיד לניקוד חלקי. המלון הוא שימושי ביותר ותמציתי כאחד. מעטות שגיאות ה"דפוס שבספר שהוצא בהידור.

אנו משתתפים באבלו של ידידנו היקר
ר' אליהו חיים חניניץ
במות עליו רעיתו
בעבודתו למען ערכי רוחנו
ימצא תנחומים.
מערכת "בצרון"

"עיונים בלשונו של ש"י עגנון"

מאת יעקב מנצור (בהוצאת "דביר", ת"א).
הספר מוקדש לחקר התחביר ושימושי ה"לשון בכתבי המספר הגודע, כולל הכתיב החסר והמלא, הפיסוק, זמני הפועל ועוד. ג' פרקים דנים על לשונו של עגנון בכללה ("שינויים בלשונו של עגנון בנוסחי תמול שלשום"); "על הזיקה ללשון המקרא בתמול שלשום".

"רשויות"

מסות הערכה על סופרי ישראל, מאת ישורון קשת (הוצאת ראובן מס, ירושלים).
הספר מכיל מסות על משוררי ימי הבינים, דור השכלה והתחיה (ר' שלמה אבן גבירול, ר' יהודה הלוי, רמח"ל, ר' נחמן מברצל, סמולנסקי, יל"ג, אחד העם, ביאליק, ברנה, גנסי, הזו ועוד).

"שבעת עמודי התנ"ך"

אישית ואידיאות בספר הספרים, מאת אברהם קריב (עם עובד). בין המאמרים: גופל וגלוי עינים [פרשת בלעם]; מפתח הזהב של תקופת השיופטים, מעז יצא מר [משמעותו המוסרית של מעשה שמשון]; מלכות לשעה ומלכות לדורות [שאול, שמואל ודוד]; ועוד. מסות מיוחדות מוקדשות לנשי התנ"ך (רות, נעמי, חנה), למגילות; בתמורת הדורות [חתימת כתבי-הקודש ולאחריה]; המקרא מפרש את עצמו.

"מקורות ומפורות"

ביאורים בתלמוד לסדר נשים, מאת דוד הלבני (הוצאת "דביר", תל-אביב). בספר החשוב מצד איכותו וכמותו (תשכ"ח עמודים) המחבר, פרופיסור לתלמוד בבית-המדרש לרבנים מיסודו של שכטר, עוסק בשינויי נוסחאות, שהביאו גם לידי "דיחוי קים" בפירושי דברי התנאים. המחבר מסביר במבוא שהוא מסתייג "משתי הגישות ה"יצוניות הרווחות בשתי אסכולות: (א) אותם

שושנה פינקל ז"ל

ביום ז', ב' דר"ח אייר (19 באפריל) נפטרה גב' שושנה פינקל, אשת מר יצחק פינקל, מטובי עסקני התנועה הציונית, נשיא "בצרון", משורר ואיש הרוח, הפעיל בחוגי תרבות וחינוך עבריים בניירורק.

גב' פינקל נתנה את ידה גם היא לעבודה הלאומית, ובפרט הצטיינה במעשיה הרבים והחשובים ב"הדסה". כבר בנעוריה גילתה כשרונות מצויינים בלימודיה ורכשה חינוך גבוה מקיף בתחום המדע החימי והפילור-סופיה במכללת הנוטר ובאוניברסיטת קר לומביה ופורדהאם. לאחר שסיימה חוק לימודיה עסקה בהוראה בבתי-ספר גבוהים ויסודיים.

הלוותיה של גב' פינקל התקיימה ביום א', ג' אייר. קהל רב של ידידי המשפחה, באיכח מוסדות, הסתדרויות ואירגונים חלקו לה את הכבוד האחרון. המספידים: הרבנים לואיס לדרמן ויוסף סינגר, הרמזו על נס את שאר-רוחה של הגב' פינקל, מידותיה וסגולות נפשה היקרות, מסירותה ופעולותיה הרבות למען ארץ-ישראל ומוסדותיה. דרכיה היו דרכי נועם והיא יצרה בחוג משפחתה אווירה של חן וחסד. חושה האסתטי היה מפותח ביותר. גינתה שטיפחה עליד ביתה היתה פינת-חמד, שהרהיבה את העין בפרחיה וגידולי הגוי שלה. גב' פינקל כתבה גם

מספר מאמרים וכתובים מאמר על השפעת היהדות על תרבות העולם (נתפרסם ב"גויאיש פורום").

גב' פינקל השאירה אחריה מלבד בעלה, בת ובן — שילה ויהודה, הממשיכים ב"מסורת הוריהם היפה. — שלום לעפרה.

יחיאל מר ז"ל

בגיל 48 נפטר בחולון, בא"י, המשורר יחיאל מר, בנו של מאיר מוהר. עלה לארץ (מברלין) בשנת 1937. משורר בעל גימות מקוריות, היתה שירתו ספוגה מטבע הארץ והאדם ורצופה הגות. מספרי שיריו: "מלך וגוף", "קווים למעגל", "מלוא חפניים רוח", "שירים חדשים". ספר חדש מאוסף שירתו הופיע בהוצאת "עקד".

פליטאל דיקשטיין-דיקן ז"ל

בפתח תקוה הלך לעולמו פרופ' פליטאל דיקשטיין-דיקן. ספריו בחקר המשפט העברי הם: "דיני עונשין" (א-1), "דיני גישואין וגירושין", "תולדות משפט השלום העברי" ועוד. הוא היה מעורכי קבצי "המשפט ה-עברי" (במוסקבה, תרע"ח, בתל-אביב תרפ"ו-תרצ"ו), "הפרקליט" ו"משפט וכלכלה". ה. היה ממייסדי בית-הספר הגבוה למשפט וכלכלה בת"א ולאחר מכן מרצה למשפט באוניברסיטה העברית בירושלים. כמה מ"מאמריו נתפרסמו ב"בצרון".

גליל ברוקלין

ש 2

ההסתדרות הציונית באמריקה

ציוני ברוקלין משתתפים בצערו הגדול

של חברים היקר, העסקן רב הפעלים, המשורר, איש הספר והתרבות

מר יצחק פינקל

כמות עליו חברתו בחיים

שושנה ז"ל

בעבודתו למען ציון, תרבותנו ורוחנו ימצא תנחומים

הרב ברוך פילברשטיין, נשיא

דוד ש. מאיר, יו"ר ועד הפועל

Our car tour now comes with a very old new country.

Israel. \$535.

This is our EUROPACAR Israel tour. It includes jet fare round-trip from New York to Tel Aviv, a car with up to 750 free kilometers (an Avis Contessa 1300), accommodation for 14 nights in a pension near all the famed areas of Israel, and one night in a first class hotel in Frankfurt on your way home.

You can take a different EUROPACAR Israel tour that gives you 2 weeks in Israel and one in Europe, or a 2-week motorcoach tour of Israel.

For the details, send the coupon, call your travel agent, or ask Lufthansa.

Price based on 14-21 day, 15 passenger GIT Economy Class Fare from N.Y. when applicable; land arrangements based on each of 2 people traveling together.

Lufthansa German Airlines Dept. BIT-4
410 Park Avenue, New York, N.Y. 10022

Dear Lufthansa: I'd like to see this old new country. Please send details on EUROPACAR Israel tours.

Name _____

Address _____

City _____

State _____ Zip _____ Phone _____

My Travel Agent is _____

Lufthansa
German Airlines

אנחנו משתתפים באבלם הגדול של חכרנו היקר והדגול

מר יצחק פינקל

נשיא „בצרון“

זכניו

שילה ויהודה ומשפחותיהם

כמות עליהם הרעיה היקרה והאהובה והאם המסורה

שושנה ז"ל

בזכרון חן אישיותה ותפארת מעשיה למען בנין ציון ותקומת ישראל.
טוהר לבה ואצילות נפשה, תבונתה ונדיבותה — ינותמו.

המערכת וההנהלה של „בצרון“,

סופריו ומשתתפיו

חברי הוועד להוצאת כל כתבי רב צעיר
מביעים את רגשי צערם לידידם וחכרם היקר והנאמן

ר' יצחק פינקל

ולבני ביתו

כמות עליהם הרעיה והאם המצויינת במידות ומעשים טובים.

שושנה ז"ל

בעבודתם החשובה למען תרבותנו, ערכי רוחנו וארצנו ימצאו תנחומים.

שניאור זלמן אש, סגן

שמחה זאב זלצמן, יושב ראש

בוא! יש כל כך הרבה לראות בישראל!

ברוכות-שחיה פתוחות, אולמי בידור, מועדוני לילה, בתי מרחץ, תיאטרון.

תאריכי הנסיעות:

23 ביוני, 18 באוגוסט, 16 בספטמבר, 10 באוקטובר, 10 בנובמבר, 8 בדצמבר.

OLYMPIA - QUEEN ANNA MARIA

ישראל החדשה מחכה לך. בקר בה בשנת הכ"א לעצמאותה. נשום את אווירה. הזין את עיניך במראות הארץ. נסיעות שביל הזהב של הקו היווני מתוכננות לימי המועדים והגיגות התרבות בישראל. מזון קונטיננטאלי, או סעודות כשרות וטעימות בהשגחתו החמורה של משגיח. רב ובית-כנסת מפארים שתי אניות ינו. סיפונים שטופי שמש.

GREEK LINE

32 Pearl Street, New York 10004 — (212) 943-9140

ידיעות בטחון: האניה אולימפיה והאניה המלכה אנה מריה, רשומות ביוון, ומטלאות תקני בטחון לאניות חדשות שהותקנו ב-1948 ודרישות בטחון מפני אש של 1966.

Use the Pleasant Laxative

Ex-Lax is the laxative you enjoy taking. Tastes like delicious chocolate, and gives thorough relief gently and comfortably. Ex-Lax is America's biggest selling laxative — used for over 50 years.

Buy the Economy 98c size

Save as much as 54c

Also available in 43c and 19c sizes
When Nature "forgets" . . . remember

EX-LAX

THE CHOCOLATED LAXATIVE

החתימו את ידיכם

על

"בצ'ון"

Published Monthly by Bitzaron, Inc., 1141 Broadway, New York, N.Y. 10001 (except January-February, May-June, November-December, when published Bi-Monthly, and July and August when not published). Prof. N. Glatzer, Prof. Simon Halkin (Israel), Prof. Harry A. Wolfson, Editors; Dr. Maurice E. Chernowitz, Executive Editor; Prof. Hayim Leaf, Associate Editor; F. Ziony, Business Manager. Subscription, payable in advance \$7.00 per year; foreign \$9.00. To members of the Armed Forces half rate. Second class postage paid at New York, N. Y. Copyright 1969, by Bitzaron, Inc. All rights reserved. Opinions expressed in articles of Bitzaron represent the opinions of the authors and not necessarily reflect those of the editors and publishers. Subscriptions automatically renewed unless we are notified otherwise.